

SZABÓ SÁMUEL NÉPRAJZI GYÚJTÓÚTJA 1864-BEN ÉS AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI HÁZIIPARI-NÉPRAJZI KIÁLLÍTÁS *

(Marosvásárhely, 1864)

„Ünnepe van a hazának” – írta címül a kolozsvári Korunk újságírója 1864. augusztus 26-án, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. Nagygyűlésének előestéjén, hírül adva a nem mindennapi esemény közelgő kezdetét. „Három nap óta robognak a kocsik – olvashatjuk az újságbeszámolóban –, minden kocsi zöreje fokozza a közfigyelmet, ablakok, erkélyek megnépesednek, s alatt a »ki érkezett?« kérdésre nevek hangzanak, melyek hallására a lélek emelkedik.”¹

Az ünnepköszöntő írás bevezető sorai láttán önkéntelenül is felvetődik a kérdés: mi hozta lázba Kolozsvár népét? Mi lelkesítette, mi „emelte” a lelkeket egy olyan természettudományos kongresszus kapcsán, melyet még csak nem is Kolozsváron tartottak, hanem a sokkal kisebb vidéki városban, Marosvásárhelyen. A kor jeles orvosainak, természettudósainak átvonulása a kincses városon kétségtelenül eseményszámba ment, de ez még nem indokolhatta, hogy lélekelelő ünnepről cikkezzék a kolozsvári újságíró. A magyarázatot a kor viszonyaiban kell keresnünk.

1864-et írtak a naptárak. Tizenöt év telt el a világosi fegyverletétel után, s tíz azóta, hogy a marosvásárhelyi Postaréten végrehajtották a székellyöldi mozgalom három vezetőjén a halálos ítéletet. Az önkényuralmi korszak utolsó esztendeit éli a magyarság. Olyan esztendőket, melyekben hatalmi túlkapások, elnyomó intézkedések árnyékában felsejlenek már a kiegyezés előjelei. Még zajlanak a politikai perek, súlyos ítéletek születnek, a Schmerling-kormány újólag elárasztja basáskodó hivatalnokaival, zsandáraival és kémeivel a magyar közéletet, még a „magas kormány”-hoz kell folyamodni egy természettudományos kongresszus, s egyáltalán, bármiféle összesereglés megszervezésének engedélyezéséért, de már az is érezhető, hogy az egyre súlyosbodó válsághelyzetből Bécs nem szabadulhat a magyarság jogos követeléseinek teljesítése nélkül.

Ilyen politikai légkörben került sor a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. Nagygyűlésének megszervezésére Marosvásárhelyen, 1864. augusztus 27. és szeptember 2. között.

* A tanulmány rövidebb változata *Korai adatfelvétel a népi kultúráról: Székelyföld, 1864* címen elhangzott a „Hatalom és kultúra” témával megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Jyväskyläben (Finnország), 2001. augusztus 10-én.

¹ (K. L.) 1864.

Hatalmas érdeklődés kísérte Erdély-szerte a vándorgyűlés előkészületeit és eseményeit, mert a kor embere ráérezett arra, hogy a marosvásárhelyi kongresszus túlmutat egy tudományos tanácskozás jelentőségén, magában hordozza egyfajta enyhülésnek, a hatalom valamelyes hátrálásának jeleit. Kőváry László korabeli szavaival élve: a „nemzeti mívelődés és társulati szellem újraelődését” ünnepelte Erdély magyarsága a marosvásárhelyi nagygyűlésen, azt a lehetőséget, hogy összegyűlekezve, a régi arcok láttán „nemzeti nagy napjaink emlékének néhány percet” szenteljenek.² És ünnepelte, nyilván, a résztvevőket is, a tudományos és közélet számos kimagasló egyéniségét, egyetemi tanárokat, akadémiai tagokat, akik nem csak Magyarország és Erdély különböző városaiból és vidékeiről érkeztek, de még Bécsből is, s akik közül többen cselekvő részesei voltak a forradalom és szabadságharc eseményeinek.

Aligha kell ecsetelnem, hogy mit jelentett az akkori Marosvásárhelynek – a mintegy 10 000 lelket számláló erdélyi kisvárosnak³ felvállalni a szervező-házigazda szerepét. A közel 500 résztvevő elszállásolásától kezdve, a tudományos szekcióülések rendjének, helyszíneinek biztosításáig, ismerkedő estély, díszbéd rendezésétől egy nagyszabású kirándulás előkészítéséig, termény- és iparkállítás megrendezésétől a kongresszus idején megjelenő Napi Közlöny kiadásáig sok-sok mindenről kellett gondoskodnia. És Marosvásárhely meg környéke derekasan állta a sarat. A városi tanács, a Református Kollégium tantestülete, a Teleki Téka, a város polgárai és a vidék előkelő nemes családjai egy emberként álltak az ügy mellé és szolgálatába.

Nem csak erőpróbát jelentett Marosvásárhelynek a vándorgyűlés megrendezése, de nagy tisztességet is, hiszen a megelőző, Pesten tartott vándorgyűlés után, Pozsony ellenében került ki győztesen a székely főváros.

Nem tisztem a kongresszus természettudományos eredményeinek számbavétele, csupán csak jelezni kívánom, hogy az előadások és tanácskozások öt szakosztályban folytak: az orvosi, sebészeti, élet- és bonctani szekció mellett fűvészeti és állattani, természettani és archeológiai, ásvány-, föld- és vegytani, valamint gazdasági, állatgyógyászati és műipari szakosztályban.

Mint látjuk, a vándorgyűlés programjában meglepő módon az archeológia is helyet kapott, s ennek következtében Marosvásárhely vendégül fogadhatta a nagynevű orvosok, sebészek, vegyészek, geológusok, gyógyszer-

² (K. L.) 1864.

³ Marosvásárhely összlakossága 1864-ben 11 710 lélek, ebből 8368 magyar, 456 román, 203 szász, 236 zsidó, 2447 idegen. *Statisztikai kimutató*. 1864. (A lebontott statisztikai adatokból kiderül, hogy az összlétszámnak csaknem ötödét „idegenek” – a bécsi kormány által odavezényelt katonaság, hivatalnokok – tették ki, a város tulajdonképpeni lakosainak száma csak 9263 fő volt.)

részek, természettudósok mellett a magyar történetírás és régészet nem egy korabeli vagy későbbi kiválóságát.⁴

A régészet szerepeltetése egy természettudományos kongresszuson nem csak a késő utókor emberét lepi meg: a vándorgyűlés eseményeit figyelemmel kísérő Arany János is csodálkozását fejezte ki emiatt.⁵ A kívülállónak valóban szokatlan szaktudományi társítást azonban érthetővé teszi egy, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyűlésének alapszabályait módosító korábbi határozat, melynek értelmében az archeológiát felvették a természettani szakosztályba.⁶ Az alapszabály-módosításra még 1844-ben, az ötödik (kolozsvári) nagygyűlésen került sor, így tehát tulajdonképpen a régészet 1864-re már hagyományos részét képezte a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kongresszusának.

Ugyancsak egy korábbi, 1846-ban tartott hetedik nagygyűlésen hozott alapszabálymódosítás folytán került be a gazdasági szakosztályba a műipar. Az archeológiával ellentétben azonban a műipar bekapcsolása az orvosok és természettudósok kongresszusának munkálataiba újdonságnak számíthatott 1864-ben, hiszen a szabadságharc előtt csupán még egy kongresszust tartottak – 1847-ben Sopronban –, a szabadságharc után pedig tizennégy évi szünet után rendezték meg a soron következő kilencedik nagygyűlést. Lényegében tehát a műipar csak a szabadságharc után foglalhatta el helyét a gazdasági szakosztály munkarendjében. Egyébként ez a szakosztály – gyakorlati jellegénél fogva – a legszélesebb körű érdeklődésre tartott számot Marosvásárhelyen, hiszen nem csak a környék nagy számban jelentkező kis- és nagybirtokosai, képzett gazdatisztek és ipari termelők oszthatták meg egymással gazdasági tapasztalataikat-gondjai-

⁴ A regisztráció alkalmával a régészetet jelölte meg tudományszakjaként, illetve a természettani és archeológiai szakosztályba iratkozott: Rómer Flóris, Torma Károly, Herepei Károly, Kubinyi Ágoston, Finály Henrik, Xantus János, Szabó Károly, Szathmári Károly, de még az „orvostudor” Henszlmann Imre is. Orbán Balázs a gazdászokat jelölte meg tudományszakjaként, de előadással vett részt az archeológiai szakosztály munkálataiban. L. Napi Közlöny 1864. 3–6.

⁵ Koszorú, II. évf. II. félév, 11. sz. 1864. szeptember 11. 262. – Arany Jánost különben egykori nagykörösi tanártársai nagyon hívták-várták a marosvásárhelyi nagygyűlésre. Mentovich Ferenc már korábban is többször szóvá tette leveleiben, hogy várja Arany János erdélyi látogatását, 1864 nyarán pedig Szabó Károly próbálta meggyőzni Aranyt, hogy „soha a székelyeket megismerni jobb alkalma” nem lehetne, mint a marosvásárhelyi nagygyűlés ürügyén. „Örvendeztes meg – győzködi Szabó Arany Jánost – ne csak engem, hanem egész Erdélyt a hírrel, hogy Erdély nemzeti ünnepén jelen leszesz. Hidd el, hogy Csaba királyfit mindjárt nagyobb kedvvel írod, mihelyt Attila utódait ősi fészkekben színről színre látod.” (Szabó Károly levele Arany Jánoshoz. Kolozsvár, 1864. július 30. MTA Könyvtára, Kéziratár. Jelzete: K. 513/462.) Arany János végül nem jött el Marosvásárhelyre, de végig élénken figyelte a kongresszus eseményeit, s a Koszorúban közölt glosszáiban több alkalommal is jelet adta érdeklődésének. Információi a sajtóhírek és a Napi Közlöny mellett többnyire Szabó Károly leveleiből származtak.

⁶ Napi Közlöny 1864. 1. sz. 2.

kat, de távolabbról jött szakemberek, geológus-talajkutatók, a növény- és állattan tudós professzorainak előadásából is profitálhattak.

A marosvásárhelyi kongresszusnak érdekes színfoltja volt egy nagyszabású termény- és ipartárlat megrendezése. Ez a kiállítás elsősorban a gazdasági és műipari szakosztály munkájához kötődött, de tulajdonképpen a kongresszus egészének rangját-színvonalát kívánta emelni vele a szervezőbizottság. A tárlat megrendezésével az indítványozó Szabó Sámuel (1829–1905), a helybeli Református Kollégium természettan-vegytan szakos tanárát bízta meg a szervezőbizottság.⁷

Mindenekelőtt egy előzetes terv elkészítésére, a kiállítás koncepciójának kidolgozására kérték fel Szabó Sámuel 1864 júniusában.⁸ Feltehetően ennek a felkérésnek az eredményeképpen született meg az a háromoldalas tájékoztató nyomtatvány, melyet Szabó Sámuel „a marosvásárhelyi termény és ipartárlat megbízott rendezője”-ként keltez 1864. július 9-ről. A *Rövid utasítás tájékoztásul honismereti adatokat gyűjtők számára* címen közreadott tájékoztató⁹ azzal a gondolattal indítja a marosvásárhelyi tanár, hogy „Miként eyesre nézve az önismeret, úgy az egész nemzetre

⁷ Bágyoni Szabó Sámuel – Szabó József gazdatiszt és muzsnai Kiss Klára székely köznevelő szülők fia – 1829. május 16-án született az aranyosszéki Székelyföldváron. 1836 szeptemberétől 1848 novemberéig a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban tanult, közben egy tanévet (1840–41-ben) a segesvári lutheránus gimnáziumban végzett. 1848 őszén a pesti egyetemen rendezett hadtudományi előadásokat hallgatta, majd a nagyváradi tüzéreképző iskolában tanult. Onnan küldték 1849 tavaszán Kézdivásárhelyre, hogy a székely tüzérség egyik oktató altisztje legyen. Részt vett Gábor Áron mellett Háromszék önvédelmi küzdelmeiben. Gál Sándor seregének maradékával Zsibónál tette le a fegyvert, főhadnagyi rangban. Ezután egy ideig a gróf Telekiek geryeszegi birtokán bujkált, mint asztaloslegény. 1851-től 1856 szeptemberéig magánnevelő volt a gyömrői gr. Teleki, a br. Jeszenák és a gr. Degenfeld családoknál. Közben 1853–56 között, a téli hónapokban rendkívüli hallgatóként a pesti egyetem vegytani-természettani tanfolyamának előadásait hallgatta. 1856 őszén külföldi egyetemekre ment, Heidelbergben, Göttingenben és Párizsban tanult vegytant, ásványtant, növény- és állattant. Még külföldi tanulmányai idején választotta meg az Erdélyi Református Főkonzisztórium Marosvásárhelyre a természettan-vegytan tanszék rendes tanárának, hivatalát azonban csak 1858 szeptemberében foglalta el. Tíz évet tanított Marosvásárhelyen, a természettudományi tantárgyak mellett – 1860-tól – magyar irodalomtörténetet is. 1868 májusában a Főkonzisztórium a kolozsvári Református Kollégium természettan-vegytan tanszékére nevezte ki, de jutott neki magyar irodalomtörténeti óra is. Előbb ideiglenes, később aztán rendes tanára lett ez utóbbi tantárgynak. A kolozsvári egyetem megnyitása után – 1873–76 között – mint rendes hallgató a vegytant, ásványtant, földtant, természettant és Imreh Sándor összes magyar nyelv és irodalomtörténeti előadását hallgatta, anélkül, hogy tanári tevékenységét megszakította volna. A kolozsvári Református Kollégiumból vonult nyugalomba 1897-ben. 1905. január elsején halt meg Kolozsváron. (Török 1905.; Szinyei, XIII. 1909. 264–266.)

⁸ Vö. *Természetvizsgálók és magyar orvosok 1864-ik évi Marosvásárhelyt tartandó nagygyűlésével kapcsolatos iratok*. Marosvásárhely levéltára. Tanácsulési iratok. (Fond Primăria Tg. Mureș. Acta politica. Consiliul orașului) Románia Országos Levéltára Maros Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: ROL. MMI.) Jelzete: 1864/16.

⁹ Szabó Sámuel 1864.

nézve legfontosabb a minden oldalú h o n i s m e r e t! Az egyén csak úgy érzi saját becsét és hiányait, ha lelke mozzanatait különböző viszonyok közt tanulmányozá; a nemzetet is csak részletes honismeret vezeti ezen célhoz – melyhez eljutva: a legerősb, legingatlanabb honszeretet alapját veté meg.” E bevezető után Szabó megkísérli „rövid, kivonatos vázlatát adni”: milyennek gondolja ő a tervet, „melyet a honismereti adatok gyűjtői követhetnek”.

Az útmutató nyolc nagy témakörre tagolja azokat a kérdéseket, melyek megválaszolását fontosnak tartja bármely helység vagy kistáj megismerése-megismertetése szempontjából. Az első témakör a helység földtani viszonyaira, ásványaira, bányászatára, flórájára és faunájára vonatkozik; a második a helység hidrológiai viszonyaival, gyógyvizeivel s azok hasznosításával kapcsolatos kérdéseket fogalmaz meg. A harmadik a vizsgált helység demográfiai sajátosságaira, a népesedés és megélhetési lehetőségek viszonyára vonatkozik. A negyedik témakör a nyelvi jelenségekre, helynevekre, határnevekre, az ötödik a helység néprajzának, népművészetének és népköltészetének, írott és íratlan kultúrájának, történelmi hagyományainak kérdéskörét öleli fel. A hatodik a helység gazdálkodási viszonyait, jövedelemforrásait igyekszik számba venni, a hetedik témakör a kézműipar és iparosítás helyzetére keres válaszokat, úgyszintén a népi növényismeretre, ember- és állatgyógyászati tudás megismerésére, végül az utolsó fejezet a közlekedési eszközök és lehetőségek leírását szorgalmazza.¹⁰

A *Rövid utasítás* vázlatos ismertetéséből is kiviláglik, hogy Szabó Sámuel táj és ember egységében gondolkozott, lét és tudat, anyagi feltételek és szellemi produktumok összefüggésében gondolta el a honismereti vizsgálódásokat. E szemlélettel messze megelőzte korát, melyben az általánosan megszokott gyakorlat az volt, hogy a honismereti írásokban jobbra csak elszigetelt jelenségekre, főleg az ünnepi alkalmakra, illetve a kuriózumokra figyeltek a szerzők. A hétköznapok világa, a termelőtevékenység többnyire kívül rekedt a kortársak szemhatárán.

Szabó Sámuel *Rövid utasítás*ában lényegében a hon- és népismereti kutatások első kérdőívet állította össze. Méghozzá egy alaposan átgondolt, az élet minden területét átfogó, komplex szemléletről tanúskodó kérdőívet, melynek felvázolt témakörei, s az ezekben megfogalmazott kérdések egységesen arra összpontosítanak, hogy a természeti, gazdasági, társadalmi körülmények miképpen, milyen mértékben befolyásolják az életfeltételeket, az életmód alakulását, hagyomány és újítás miképpen játszik szerepet a települések anyagi és szellemi kultúrájának alakulásában.

A kérdőív előzmények nélküli a magyar tudományos életben, Szabó Sámuel gondolatvilágában azonban nem ötletszerűen bukkant fel és fogalmazódott meg. Addigi életpályájának bizonyos mozzanatai arra enged-

¹⁰ A *Rövid utasítás*... teljes szövegét l. a *Források, dokumentumok* c. részben.

nek következtetni, hogy Szabót már évek óta foglalkoztatták mind az anyagi, mind a szellemi kultúra egyes jelenségei. Természettudományos szakképzettsége folytán eleinte az anyagi kultúra, az ésszerű gazdálkodás tudományos alapjainak megismerése és megismertetése.¹¹

Még külföldi tanulmányai idején küldte a pesti Gazdasági Lapoknak *Heidelbergi közlemények* című cikksorozatát, melyben a kor neves professzoraitól szerzett legfrissebb természettudományos információkat közvetítette a „hon szükségéhez alkalmazva”, s honi közetmintákat kért vegyelemzésre, hogy a magyar növénytermesztőket a földkéreg és talaj Bunsen laboratóriumában végzett analizisének eredményeivel ismertethesse meg a tudományosan megalapozott, ésszerű gazdálkodás érdekében.¹² Marosvásárhelyi tanárként pedig pályadíjat nyert *A szén szereplése a természet háztartásában* című tanulmányával¹³, mely – a bírálóbizottság szavaival szólva – „az egyik korszerűbb tárgy – a szén s idetartozólag az Erdélyben is kutatni kezdett kőszénről” értekezett.¹⁴ Marosvásárhelyi tanárkodása idején gyakorlatban is foglalkozott a gyümölcsnemesítés-gyümölcstermesztés kérdéseivel, kísérleti gyümölcsöst létesített a kollégium kertjében, hol megismertette tanítványait is a gyümölcsnemesítés alapvető eljárásaival. Mindezeket azért tartottam szükségesnek itt felelegetni, hogy érzékeltessem: a *Rövid utasítás* közzétani viszonyokra, bányaművelésre, hidrológiai jelenségekre vonatkozó kérdései, vagy a megművelt földterületek termékenységére, a gyümölcstermesztésre rákérdező passzusai korántsem alkalomszerűen kerültek Szabó Sámuel kérdőívébe, még csak nem is a kiállítás ürügyén fogalmazódtak meg; ezek a kérdések korábban is foglalkoztatták a marosvásárhelyi tanárt.

A szellemi kultúra feltérképezését szorgalmazó kérdéscsoport felvázolásának ugyancsak voltak előzményei Szabó Sámuel addigi tevékenységében. Jeles könyv- és kéziratgyűjtő hírében állt¹⁵, s ő volt az a marosvásárhelyi tanár, aki 1862-ben népköltészeti gyűjtőmozgalmat indított el és irányított a Református Kollégium diákjainak körében. A mozgalom olyan sikerrel járt, hogy 1863 decemberében Szabó már azt írhatta Arany Jánosnak, hogy „az öszves gyűjtemény 600 darab körül jár”¹⁶, a következő év

¹¹ Erről részletesebben l. Olosz 1999a.

¹² Szabó Samu 1857. 34–35.

¹³ Szabó Sámuel 1859.

¹⁴ Mentovich 1859. 224.

¹⁵ Végrendeletében kétezer kötetet meghaladó könyvet hagyományozott a kolozsvári Református Kollégium könyvtárának (l. Köllő 1994. 180.). Régi magyar nyomtatványokat, kéziratokat, okleveleket, aprónyomatványokat, színlapokat, gyászjelentéseket, folyóirat-kollekciót tartalmazó tekintélyes hagyatékát pedig fiai az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozták. (Erdélyi 1906. 83–84.; 1907. 17, 19.)

¹⁶ Szabó Sámuel levele Arany Jánoshoz. Marosvásárhely, 1863. december 24. MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: K. 513/478.

márciusában 800 darab népköltészeti alkotásról adott számot¹⁷, s ugyan-
csak 1864 nyarán – a Vadrózsa-pör vitájába beleszólva – Szabó úgy nyi-
latkozott, hogy kezében mintegy 900 darab székely népköltemény van.¹⁸
A hatalmas gyűjteményből 1864 nyaráig azonban csak elenyészően kevés
látott nyomdafestéket, annyi, amennyit Szabó Arany János lapjában, a
Koszorúban közzétett.¹⁹

Szabó Sámuel útmutatója nem csak korát előzte meg, de meghaladta
annak a kiállításnak a kereteit is, melynek megrendezése érdekében meg-
született. Maga Szabó is tudatában volt a túlméretezett elvárásoknak: tá-
jékoztatója záradékában megjegyezte, hogy a nagygyűlésre – az idő rövid-
sége miatt – csak a mezőgazdasággal, állattartással, kézműipari és ipari
termeléssel kapcsolatos anyagra, valamint az ásványvizek gyűjtésére kell
összpontosítani.

Kikhez szólt Szabó Sámuel útmutatója? Kiknek és hova juttatta el a
szerző vagy a rendezőbizottság a nyomtatványt? – Nem lehet tudni. Az út-
mutató további sorsára, terjesztésére, felhasználására nézve egyetlen for-
rásban sem találtam utalást. Arra viszont igen, hogy a szervezőbizottság
nem sokkal az útmutató megjelenése után felhívással fordult Marosvásár-
hely céhmestereihez és üzemvezetőihez²⁰, az Erdélyi Gazdasági Egylet-
hez és iparkamarákhoz, gyártulajdonosokhoz és iparosokhoz²¹, hogy terméke-
ikkel vegyenek részt az ipartárlaton. E felhívásban pontosították alapvető
elvárásukat is: ne rendkívüli, alkalomra készített, egyedi darabokat küld-
jenek a kiállításra, hanem megszokott termékeiket. Egyúttal arról is tájé-
koztatták a megszólítottakat, hogy „az általános tárlat vezetésén kívül [...]”
a hazai, különösebben a Székelyföld iparcikkjei összegyűjtése tanár Szabó
Sámuel úrra bízott”.²²

Július 18-án a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pesti központi
állandó választmányának küldött tájékoztatójában a szervezőbizottság
már arról számolt be, hogy a tárlat vezetésével megbízott Szabó Sámuel
„jelenleg e célból a’ Székely földet utazza a helyi ev. ref. fő iskola néhány
növendékével”.²³

¹⁷ Szabó Sámuel levele Arany Jánoshoz. Marosvásárhely, 1864. március 16. MTA Könyv-
tára, Kézirattár. Jelzete: K. 513/479.

¹⁸ F. Szabó 1863–1865. II. évf. II. félév 2. sz. 42.

¹⁹ F. Szabó 1863–1865.

²⁰ *Fölvívás. Természetvizsgálók és magyar orvosok 1864. évi Marosvásárhelyi tartan-
dó nagygyűlésével kapcsolatos iratok.* Marosvásárhely levéltára. Tanácsülési iratok. (Fond
Primăria Tg.Mureș. Acta politica. Consiliul orașului) ROL. MMI. Jelzete: 1864/ 37. levél.

²¹ Fekete–Szarvady 1864.

²² Uo.

²³ *A Magyar Orvosok és Természet Vizsgálók Pesti központi állandó választmányának.*
Marosvásárhelyt, 1864. július 18-án. Tájékoztató az előkészítő munkálatokról. *Természet-
vizsgálók és magyar orvosok 1864. évi Marosvásárhelyi tartandó nagygyűlésével kapcsolo-*

Szabó Sámuel és diákjai gyűjtőútjáról – a tényen kívül – jóformán semmit sem tudnánk, ha egy szerencsés véletlen folytán rá nem találok az egyik résztvevő diák útjegyzeteire. Tudván azt, hogy Szabó rendszeresen vezetett (úti)naplót, az ő feljegyzéseit próbáltam felkutatni – sajnos sikertelenül. E hiábavaló keresgélés közben bukkantam rá egy 1864-ből datált, székelyföldi útjegyzeteket tartalmazó névtelen kéziratra, melyből egyértelműen kiderült, hogy Szabó egyik diák-útítársának feljegyzéseit tartalmazza.²⁴ A kis notesz sebtében bejegyzett vagy több-kevesebb részletességgel rögzített észrevételei nyilván nem irodalmi értékűek, arra viszont kiválóan alkalmasak, hogy napról napra követhessük Szabó Sámuel és kis csapatának útvonalát, állomáshelyeit, azt, hogy mit láttak, mit tapasztaltak vándorlásaik során.

De ebből a kéziratból derült ki az is, hogy hányan és kik voltak a kiállítás anyagát gyűjtő tanár útítársai. A hét diák közül négy – Makkai Domokos, Kovács Ödön, Lőrinczi Dénes és Nagy Domokos – az 1863–64-es tanévben már az enyedi főiskola teológushallgatója volt, de korábban mind a négyen Marosvásárhelyen, a Református Kollégiumban tanultak kitűnő eredménnyel.²⁵ E kiváló diákok egyszersmind a Szabó Sámuel irányítása alatt működő önképzőkörnek is igen tevékeny tagjai voltak. Ezért is eshetett rájuk Szabó Sámuel választása. No meg azért, mert a négy enyedi diák is tisztelte-szerette, s őszintén ragaszkodott régi tanárához. Bizonyosságul hadd idézzünk Makkai Domokos vallomásából, ki így ír 1852–1863 közötti marosvásárhelyi éveikről: „Sok nélkülözést szenvedtünk, hiányos, olykor rossz tanításban részesültünk; a puritán egyszerűség kívül valami céltudatos nevelésnek, nemesítő ízlésnek semmi hatását nem érezhettük, neveletlen, paraszt, vad fickók közt laktunk a kollégiumban. De a felsőbb osztályokban tanáraink közül Hegedűs János, Illyés Bálint, Mentovich Ferenc, Szabó Samu és Dósa Elek lassankint kiemelkedtek szemeink előtt a közönséges emberek sorából, s jóságuk, okos, értelmes tanítások által eszményképekké váltak előttünk. Észrevettük, hogy mi szeretjük őket, s ők is megszerettek minket. Közel férkőztek szívünkhez, eszmét, irányt, munkát adtak nekünk. [...] A Szabó Samu vezetése alatt működő önképző társulat éleszté munkakedvünket, nevelte önértetünket és bátorságunkat. Tanáraink megbiztak bennünk s engedték élveznünk a szabadság édes, tiszta levegőjét. Azért beszélek kettőnkről [önmagáról és Kovács Ödönről], mert az említett tanárokat együtt és egyszerre ismertük

latos iratok. Marosvásárhely levéltára. Tanácsülési iratok. ROL. MMI. Jelzete: 1864/41, 41. verso.

²⁴ [Székelyföldi útinapló] (1864). Kézirat az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 3221. A kézirat teljes szövegét I. kötetünk *Források, dokumentumok* c. fejezetében. Az útinapló itt jelenik meg először nyomtatásban.

²⁵ A négy enyedi teológus életpályájáról l. a *Székelyföldi útinapló*hoz fűzött 12, 20, 24 és 26. sz. jegyzetet a *Források, dokumentumok* c. fejezetben.

és szerettük meg, s egyformán éreztük jóságuk hatását.”²⁶ Hogy mennyire mélyen meghatározó volt Szabó Sámuel és előbb felsorolt tanártársainak szellemisége a marosvásárhelyi diákok mentális-emberi nagykorúsodásában, jól jellemzi Makkai Sándornak, az író-püspöknek az eljárása, ahogyan apjának, Makkai Domokosnak fent idézett szavait beépíti a *Mi Ernyeiek* című – apjáról és Kovács Ödönről írt – regényébe. Szinte szó szerint viszonthalljuk a fenti vallomást a Makkai Domokos alteregójaként szereplő regényhős szájából. Meg kell jegyeznünk, hogy Makkai Sándornak nem állt módjában, hogy édesapja visszaemlékezéseit élő szóban hallgathassa, hiszen kisgyermek volt, mikor Makkai Domokos meghalt. Regénye alapanyagát tehát, minden valószínűség szerint apja feljegyzéseiből, levelezéséből, írásban rögzített visszaemlékezéseiből merítette. Éppen ezért hiteles információnak fogadhatjuk el azt is, amit a Szabó Sámuel vezette székelyföldi utazásukról ír a regényben: „Néhány héttel a dimisszió előtt levelet kaptunk Vásárhelyről – meséli a főhős –, Szabó Samu szeretett volt tanárunktól. Azt írta benne, hogy a nyáron hatheti gyalogútra megy, a talpával ismerni Székelyföldet. Felszólított, hogy tartsunk vele, mert első kötelességünk saját tapasztalásunkból jönni tisztába földünk és népünk sajátosságaival, értékeivel, lehetőségeivel.

Természetesen nagy örömmel és azonnal vállalkoztunk, köszönetet írva neki, hogy éppen reánk gondolt ezzel a kedves és tanulságos tervével kapcsolatban. Tudtuk azt is, hogy ezzel az örökmozgó, mindent megfigyelő és szellemesen megítélő férfúval hat hétig együtt élni, sátorozni, barangolni a legnagyobb élvezetek egyike lesz.”²⁷

A regényíró lehet elegyített egy kis színező kommentárt a meghívó szövegébe, a lényegen azonban semmit nem változtatott. Makkai Domokos hiteles szövegét idézhetjük bizonyossággal: „1864 nyarán még vásárhelyi volt tanárunk: Szabó Samu vezetése alatt utaztuk be a Székelyföldet, geográfiai és néprajzi ismereteket gyűjtve. A hat hétig tartó felejthetetlen utazás alatt mint enyedi-vásárhelyi diákok szerepeltünk. Kovács Ödön, Lőrinczi Dénes, Nagy Domokos, én, s még három vásárhelyi diák képviseltük a két főiskolát.”²⁸

A meg nem nevezett három marosvásárhelyi diák közül kettő, Faluvégi Albert és Csiki Lajos 1864 nyarán végezte a jogi tanfolyam második évfolyamát – vagyis éppen akkor fejezték be tanulmányaikat Marosvásárhelyen; az útijegyzetíró diákban pedig, jóllehet sehol sem nevezi meg magát, s mások sem emlegetik név szerint, a marosvásárhelyi főiskola tanárának, Mentovich Ferencnek a fiát, Mentovich Gyulát gyanítjuk. Azonosításában a kéziratban található utalásokra, életrajzi vonatkozásokra támaszkod-

²⁶ Makkai Domokos é. n. 6–7.

²⁷ Makkai Sándor é. n. [1940] I. kötet, 157.

²⁸ Makkai Domokos é. n. 9.

tunk.²⁹ Ő volt a csapat legfiatalabb tagja, abban az esztendőben végezte a második bölcselmi osztályt. Rajzkészségét, kotta- és hangszerismeretét minden bizonnal számításba vette Szabó Sámuel, amikor útitársai közé választotta.

Szabó Sámuel és hét diákja 1864. július 15-én indult el Marosvásárhelyről, hogy hat héten át járják – többnyire gyalog – a Székelyföld falvait, városait, fürdőhelyeit, bányatelepeit, kisüzemeit. A hat hét alatt Aranyosszék kivételével valamennyi székely székben megfordultak, eljutottak Székelyföld legtávolabbi vidékére – Kászonszékbe is.

Marosvásárhelyről a Nyárad középső és felső folyása mentén található falvak felé vették útjukat, hat napot szentelve Marosszék e tájegységének. Nyáradmagyarosnál átkeltek a Kis-Küküllő völgyébe, Makfalva, Kibéd, Szováta meglátogatása után Korondon állapotok meg, onnan járták be a Sóvidék falvait. Szabó úgy szervezte útjukat, hogy egy-egy helységben letáboroztak, s onnan keresték fel a környékbeli kisebb-nagyobb településeket, történelmi és természeti nevezetességeket. Korond után Etéd volt az újabb szálláshelyük a Küsmöd-patak völgyének megismerése céljából, majd a Nyikó mente következett: Énlaka, Firtosváralfa, Csehétfalva érintése után Tarcsafalván állapotok meg. Július utolsó napjait itt és Székelykeresztúron töltötték. Augusztus elsején Nagygalambfalva, Decsfalva érintésével áttették „hadiszállásukat” a ma már Székelyudvarhellyel egybeépült Szombatfalvára. Három napi székelyudvarhelyi-szombatfalvi állomásozás után Homoródfürdő, Szentegyházasfalva-Szentkeresztbánya következett. Itt Mentovich Gyula néhány napra megszakította az úti-jegyzetek írását, emiatt nem tudjuk, hogy augusztus hatodika és kilencedike között merre jártak. Augusztus 10-én azonban már bükszádi táborhelyükről kirándulnak a Szent Anna-tóhoz és a torjai Büdös-barlanghoz s még aznap este Bükszádról átgyalogolnak a tusnádi fürdőhöz. A következő napon – augusztus 11-én – újabb szálláshelyükön, Sepsiszentgyörgyön vannak már. Csaknem egy hetet szántak Sepsiszentgyörgy és környékének megismerésére; újabb három napot (aug. 17–19) Orbaiszék falvaiban töltöttek, azután pedig Kézdiszék – Csernáton és környéke, majd Kézdivásárhely – következett. Augusztus 21-én hagyták el Háromszéket, Kászonújfalun át Csíkba szekerestek. Rövid csíkszeredai megálló után

²⁹ L. a *Székelyföldi útinapló* augusztus 2-i (Székelyudvarhely), 16-i (Árapatak, Illyefalva) és 20-i (Kézdivásárhely) – bejegyzéseit s a hozzájuk fűzött 47, 48, 63, 66 és 83. számú jegyzetét. – Mentovich Gyula (1847–1903) jogi tanulmányokat végzett, 1883-ig a marosvásárhelyi törvényszéknél teljesített hivatalnokai szolgálatot, 1883–87-ig Székelykeresztúron volt al-bíró, 1887–1895 között Kolozsváron városi királyi járásbíró. 1895-től a székelyudvarhelyi királyi törvényszék elnökévé nevezték ki, de csakhamar nyugdíjba kellett vonulnia gyógyíthatatlan idegbaja következtében. Haláláig a kolozsvári elmeorvóosztály klinikán ápolták. Apjához hasonlóan ő is próbálkozott szépirodalommal, beszélyeket írt fővárosi és erdélyi lapokba, 1893-ban regénye is jelent meg Kolozsváron. (Szinyei VIII. 1902. 1091.; Gulyás-Viczán XVIII. 1999. 808.)

Csikszentdomokoson időztek egy keveset, s azután már csaknem erőltetett menetben szelték át a Gyergyói-medencét, hogy a Bucsin-tetőn áthaladva augusztus 24-re Parajdon lehessenek. Akkorra már nagyon sürgette az idő Szabó Sámuel, hiszen néhány nap múlva – augusztus 27-én – kezdődött a kongresszus, s rá, a termény- és ipartárlat általános rendezőjére még sok munka várt Marosvásárhelyen.

Útvonalukat – jól érzékelhetően – két tényező határozta meg. Egyrészt Szabó Sámuel érinteni akarta Székelyföld valamennyi fürdőhelyét, történelmi, természeti nevezetességét, ipari és háziipari központját, másrészt pedig igyekezett olyan településeket felkeresni, melyekben ismerősök – régi enyedi iskolatársak, vagy marosvásárhelyi tanítványok szülei – éltek, akik az elszállásolás, étkezés megoldásában segítségére lehettek. Következésképpen lényegesen több időt töltöttek, aprólékosabban végigjárták a protestáns vidékeket, azokat a falvakat és városokat, ahol egykori iskolatársak voltak a lelkészek, tanítók vagy hitfelekezetük tagjai a tanárok. Útvonaluk illetően való alakulását nem felekezeti elfogultság befolyásolta – hiszen Szovátán, például, a katolikus paphoz szálltak –, sokkal inkább takarékosági és szervezési szempontok jöhettek számításba. Azt tudjuk – Mentovich Gyula útijegyzeteiből és más kortársi megjegyzésekből is –, hogy Szabó Sámuel és csapata Marosvásárhely városi tanácsának megbízólevelével utazott, azt is, hogy valamelyes támogatást kaptak erre, de azt, hogy milyen költségvetési keretet biztosítottak az utazó társaságnak, nem ismerjük. Csak gyanítjuk, hogy az anyagi támogatás elsősorban a kiállítás számára megvásárolandó tárgyak árának fedezésére szolgált.

Az útijegyzetekből egyértelműen az derül ki, hogy csak ritkán – jobbára Csíkban és Gyergyóban – kellett szállásra, étkezésre költeniük, többnyire lelkészek, tanítók, egyszerű székely emberek vagy nemesi udvarházak vendégei voltak.

Útjuk során jót és rosszat egyaránt tapasztaltak: aludtak pompásan vett ágyban és gallérköpenyeggel betakarózva szénán, megszálltak vendégfogadóknak és bóbiskoltak döcögő szekéren vagy pislákoló tábortűz mellett, s a naplóíró Mentovich szerint eseményszámba ment, ha nem másodmagával aludt egy ágyban. A sok gyaloglástól iszonyú étvágyuk támadt, Mentovich Gyula útijegyzeteinek állandó, visszatérő témája az éhség felemlegetése s az étkezések idejének nehezen kivárható elérézése. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy szűkösen látták volna el azok a családok, melyek befogadták. A megterhelő, mindennapos gyaloglástól megnőtt a fiatal szervezet kalóriaigénye, s ezt nehezen tudta kielégítő módon pótolni. Maga is bevallja, hogy néha úgy ettek, „mintha hámbárba töltötték volna” az ételt, s mégsem laktak jól, és azt is, hogy néhol az illemszabta határok gátolták meg abban, hogy alaposan megpakolja a „szomorút”. Útjuk folyamán verte eső, caplattak nagy sárban, cipelték a „pintlit” az augusztusi forróságban, de volt úgy is, hogy vendéglátó házi-

gazdájuk négy lova röpitette újabb célpontjuk felé. És voltak főnemesi kastélyok, nemesi udvarházak, falusi és kisvárosi lelkészek, tanárok, tanítók vendégei, akik valamennyien szíves házigazdáknak bizonyultak.

Hathetes vándorlásuk alatt nem hiányzott a fiatalok életéből a szórakozás sem. Esős napokon kártyázással, naplóírással, rajzolással csapták agyon az időt, nem mulasztották el fürdőhelyeken az éppen ott időző színtársulat előadását megnézni, vagy a bálban forgolódni, vendéglőben borozgatni, kisvárosi kaszinóban szórakozást keresni. Nem is beszélve arról, hogy hosszú utazásuk során számtalan olyan házban fordultak meg, hol „kisasszonyok” is voltak, akikkel néhol hangversenyt rögtönöztek, máshol az ismerkedésnek örülhettek, vagy szépségüket csodálták meg, és akiknek a megismerése szemmel láthatóan élményt jelentett és fontosabb volt a naplóíró diáknak, mint – mondjuk – csebrek, fazekak, szőttesek felkutatása a kiállítás számára.

Ilyen szempontból kicsit kárvallottnak is érezzük magunkat, hogy éppen a legfiatalabb diák naplója került elő, mert Mentovich Gyula útijegyzetei elég szűkmarkúan tájékoztatnak az anyaggyűjtés munkájáról.

Lehet, hogy a napló írója túl fiatal volt ahhoz, hogy útijegyzetei kellő súllyal és komolysággal tükrözzék a hathetes út eredeti célkitűzésének megvalósítási folyamatát. Az is lehet, hogy a fiatalságon, esetleges éretlenségen túl alkatában is volt valami könnyed felületesség, ami néhol útijegyzeteiből is kiviláglik. Parányi iróniával elegyített humora azonban néhol sajátos hangulatú szöveget eredményezett, mely egészében véve nem mondható ugyan igényes írásműnek, de egy-egy mondatában, egy-egy mondatában megmutatkoznak a szépirodalommal kacérkodó fiatalember oroszlánkörméi. Arról az eseményről, például, hogy Énlakán felkeresték egy római castrum maradványait, Mentovich Gyula ezt jegyzi fel: „Reggelizvén kimentünk egy római vár helyére, hol nem látunk egyebet egy néhány tégladarabnál s sajnálattal a csizmáink szakadását.” A vajnafalvi fürdő meglátogatása kapcsán (hová a szemerkélő eső és az alkonyati időpont miatt nem sok kedvvel mentek a fiatalok, Szabó azonban ragaszkodott ahhoz, hogy megnézzék) alamuszi kajánsággal jegyzi fel a tizenhétéves Mentovich: „Megnéztük a kengőzös lyukat, amely annyiban különbözik a kovásznaitól, hogy egy kevéssel jobb a fedele, mint annak...” Feljegyzéseiben útítársait, beleértve Szabó Sámuel is, remekül jellemzi egy-egy sajátos helyzetben. A szombatfalvi kutyahistória elbeszélésekor szerinte „Szabó rettenetes fogással” adta elő az elmúlt éj eseményeit a házigazdának; a gergyóalfalusi fogadóban „Faluvégi rettentőleg rakta a nem igen szép küssasszonynak”; elkuncog azon, hogy „Lőrinczi a lakatost egy óráig várta az asztalos kapujában”, Kibéden pedig a teológushallgató bakizásáról szóló feljegyzését így vezeti be: „Lőrinczi temetett, el is predikálta faintosan a halottat”. A márkosfalvi pap, aki tanulótársa volt

Szabónak, „apámat is ismeri – jegyzi fel a diák. – Elmenetelünkkor dicsérte a nagy kártyázó tehetségéért.”

Az útinapló – természeténél fogva – személyes élmények foglalata. Szubjektivitása a műfaj nyilvánvaló sajátossága, természetes velejárója, hogy azokról az élményekről ad számot, melyek feljegyzőjüknek fontosak voltak. A naplóíró Mentovich-fiúnak nyilván fontos volt, hogy lépten-nyomon olyan emberekkel találkozott, akik ismerték apját, így ezeket a találkozásokat mindvégig pontosan fel is jegyezte – a mi szerencsénkre, mert éppen ezek az utalások segítettek a jegyzetíró diák azonosításában. Hasonlóképpen, Mentovich Gyulának személyes élménye volt, hogy hangszerismerete révén közelebbi kapcsolatba került fürdőhelyek muzsikusaival és falusi zenészekkel, akikkel dallamokat csereberéltek: néhol ő jegyzett le népi dallamokat a helyi zenész hegedűje után, máshol meg ő ismertette meg a zenészeket egy-egy divatos új dallammal. A személyes élményként rögzített események azonban az utókor számára fontos adalékként szolgálnak arra nézve, hogy a hangrögzítő-hanghordozó-hangtovábbító eszközök feltalálása előtt milyen úton-módon terjedtek el hihetetlen gyorsasággal a kor divatos népies műdalai és dallamai. S mint már utaltunk rá, az útinapló arról is árulkodik, hogy Mentovich Gyula számára igen fontosak voltak a „kisasszonyokkal” való találkozások-ismerkedések, olyannyira, hogy ezekről csaknem több szó esik jegyzeteiben, mint az utazás eredeti célját szolgáló anyaggyűjtés munkájáról. Jól jellemzik ezt a mentalitást Mentovich Gyula olyan bejegyzései, mint például a következő Illyefalváról: „voltunk X-nél, hol az asszony igen szép szötteket készít külföldi festékekkel. A kisasszony nagyon ragyás”, vagy a parajdi vásárról: „A délelőttet járkálással a vásárban töltöttük el, hol az iparcikkek helyett a szép menyecskéket nézegettük.”

A szubjektivitás buktatóit azonban nem szabad kizárólagosan Mentovich Gyula útijegyzeteinek hátrányára emlegetnünk. Nyilvánvaló, hogy az utazó társaság mindegyik tagjának más-más események, más-más jelenségek ragadták meg a figyelmét, az utazásról összképe csupán a szervező-irányító tanárnak lehetett, de tulajdonképpen neki is csak úticéljuk tekintetében.

Mentovich Gyula útinaplója azért sem lehet pontos és hű tükre a hat-hetes utazás minden mozzanatának, mert mindig és mindenhol nem volt jelen az egész csapat. Rendszerint együtt vándoroltak, de előfordult, hogy megoszolva jártak be egy-egy kisebb tájegységet: szálláshelyükről szétrajzottak, majd újra együtt folytatták útjukat. Tapasztalataikról – szervezett formában – egy-egy „naplóolvasás”-sal töltött esős napon szereztek kölcsönösen tudomást.

Felületessége, szűkszavúsága, esetleges hiányai ellenére is Mentovich Gyula székelyföldi útijegyzetei nagy értéket jelentenek: nemcsak azért, mert jelen pillanatig ez a kézirat az egyetlen forrásunk Szabó Sámuel

gyűjtőexpedíciójáról, útvonaláról, állomáshelyeiről, de azért is, mert Orbán Balázst megelőzően villant fel helyszíneket, arcokat, eseményeket, adatokat és benyomásokat a Székelyföldről, ad hírt – ha nagyon röviden is – az önkényuralmi korszak emberének hangulatáról. Az az egy mondata például, melyet a *Műszavak és nevezetességek* közt vet papírra, hogy „Pálfalván egy ember ijedtében németnek állította magát”, vagy a márkosfalvi harangláb lerombolásának rövid története, a csehétfalvi székely ember könyvtárában fellelhető ritka könyvre való rácsodálkozás mind-mind adalék a 19. század hatvanas éveiben élő ember és közösség szorongásaira, kiszolgáltatott helyzetére, és lelki tartalékainak hajszalereken történő feltöltődésére.

Az expedíció elsődleges feladata kétségtelenül a kiállítás háziipari anyagának összeszedése volt. Fa- és cserépedényeket, szőtteseket vásároltak vagy kértek el a kiállításra, szita-, rosta- és bordakészítőket, fazekasokat látogattak meg, hetivásárokon fordultak meg, „natúrális ezermestereket” kerestek fel, hogy mennél gazdagabb anyaggal és tapasztalattal térhessenek haza. A tárgygyűjtés mellett nem mulasztották el a meglátogatott helységek történelmi emlékeit és nevezetességeit megtekinteni: várromokat, templomokat néztek meg, rajzoltak le, rovásírásos ábécét, harangfeliratokat másoltak be jegyzetfüzetükbe, régi anyakönyvekben lapozgattak, rácsodálkoztak egy udvarhelyszéki öreg székely kis könyvtárára, melyben „még a Jókai Véres könyv-ét” – a *Csataképek* első kiadásának bezúzástól megmenekedett példányát is megtalálták; tornácoszlopként szolgáló római sírkő különös sorsán merenghettek, s a „székely nép régi és jelenlegi állapotán”, mikor útjuk az agyagfalvi réten vezetett át. De érdeklődésükre tarthattak számot a természeti ritkaságok is – egy-egy fárólás, különös alakú szikla, egy barlang vagy ingovány, s a hozzájuk kapcsolódó hiedelmek és mondák. Útjuk során érintették a székelyföldi fürdőhelyeket, ásványvíz-lelőhelyeket, meglátogattak bányákat, vashámorokat, kézműveseket, hogy mennél sokrétűbben, gazdagabban mutathassa be Szabó Sámuel a Székelyföld természeti adottságait, értékeit, sajátosságait és gazdasági lehetőségeit. Mindezekről Mentovich Gyula útinaplójából szerezhetünk tudomást, aki a székelyföldi ipari létesítményekben (szentkeresztbányai hámor, csíkszentdomokosi bánya és hámor) tett látogatásairól beszámolva fontos ipartörténeti adalékokat rögzített és hagyott reánk. Útinaplójában, hasonlóképpen, sok tájékoztató adatot jegyzett fel a székelyföldi fürdőkről – olyanokról is, amelyek ma már nincsenek meg, a korabeli fürdőletről, s közvetve a fürdőhelyeken működő cigányzenekarok szerepéről a kor divatos dalainak és dallamainak terjesztésében.

A kézirat egy-egy elejtett megjegyzéséből arra is következtethetünk, hogy eredeti úticéljuk – a kiállítás anyagának összegyűjtése – mellett a Szabó vezette diákcsoport figyelt a népköltészeti és népzenei hagyomá-

nyokra is. Az útijegyzet írójának Makfalván „első teendője volt” „egy pár csúrdöngölőt és oláh nótát leírni az ottani cigány hegedűje után”; Tarcsafalván „nehány keserves falusi nótát” írt le „nagy nehezen” a mester fiának hegedűjét követve. Etéden Lőrinczi Dénessel együtt indult népdalt gyűjteni, de egyiknek sem volt bátorsága bemenni az ajánlott házba, ahol a falu legszebb lánya lakott. „Addig akartunk – summázza kudarcukat Mentovich Gyula –, míg semmi sem lett a népdalgyűjtésből, s szépen hazaérkeztünk.” Csíkszentdomokoson Makkai Domokos a madéfalvi veszedelem emlékét idéző versre bukkant, s minden jel arra mutat, jöllehet nincs utalás erre a kéziratos útijegyzetekben, hogy a *Szilágyi és Hagymási balladájának (Két rab úrfi típus)* máig egyetlen teljes változata, valamint a *Rákóczi Ferenc búcsúzó éneke* vagy *Rákóczi imádsága* címen ismertté vált *Győzhetetlen én köszáalom...* kezdetű 18. század eleji ének felfedezése a kéziratos énekköltészet hagyományaiban – ennek a hathetes gyűjtőútnak volt a hozzáéka.

Ez utóbbit éppen Mentovich Gyula találta meg és másolta le egy régi kéziratból Tarcsafalván, s ő „közölte” először az éneket a *Közlemények az önképzőtársulati művekből* című kéziratos marosvásárhelyi diáklapban *Rákóczi Ferenc Fejedelemnek Erdélyből számkivettetése alkalmatosságával készült búcsúzó ének* címen 1865 tavaszán (a március 9-i, második számban).³⁰ Tekintettel arra, hogy a kéziratos diáklap minden tanévben csak a tavaszi hónapokban jelent meg, s lévén hogy a *Közlemények* 1864-es évfolyama nem tartalmazza a verset, nyilvánvaló, hogy Mentovich Gyula 1864 nyarán, utazásuk során talált rá.

A kéziratos diáklapban a vers eredeti lelőhelyét, forrását nem tüntette fel közlője. Ezekről később Bartalus István tájékoztatott, aki – a Kisfaludy Társaságban előterjesztett gyűjtési beszámolójában 1871. október 25-én a következőket mondta erről az énekről: „Szintén történelmi becsű Rákóczy [sic!] búcsúéneke, melyet állítólag száműzetésbe menetele alkalmával énekelt, de valószínűleg ez alkalom emlékére készítettek, és mások énekeltek. Tartalma egyházi, eredeti magyar dallammal. Másolta Tarcsafalván Mentovics [sic!] Gyula.”³¹ Egy évtizeddel később, a magyar népdalok egyetemes gyűjteményének folytatásáról beszámolva, Bartalus István azt is elárulja, hogy „Ez ének szövegét már a hetvenes évek elején átadtam volt Thaly Kálmánnak a Thököly és Rákóczy [sic!] korából gyűjtött versek közé. Én Marosvásárhelyen találtam Mentovics [sic!] – elhúnyt költőnk – egyik fiánál, ki a dallammal együtt Tarcsafalván másolta egy régi kéziratból.”³²

³⁰ Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár „A református kollégium jegyzőkönyvei és emlékkönyvei” állományában. Jelzete: MS. Fo. 408. A továbbiakban: *Közlemények*.

³¹ Bartalus 1872. 203.

³² Uő. 1883. 284–285.

Mentovich Gyula útijegyzeteiben híre-pora sincs ennek a jelentős irodalomtörténeti felfedezésnek. Tarcsafalvi időzésük kapcsán – noha elég részletesen és sok minderről ír – szót sem ejt *Rákóczi búcsúénekének* megtalálásáról, lemásolásáról. Naplójába július 30-án csupán annyit jegyez be, hogy míg „Szabó úr valami dologban Gálfi Sándor úrhoz ment, én [...] ott maradtam, s hol írás-, hol rajzolással töltöttem az időt estig”. Írásával való foglalatosságát értelmezhetnők úgy is, hogy a kuruckori éneket másolta a régi kéziratból, ha néhány sorral tovább nem mondaná el, hogy időközben támadt nyugtalanító gondolatai elűzésére a szabadba ment „a napló tovább folytatása felől gondolkodni”.

Mentovich Gyula meg sem említi tehát, hogy Tarcsafalván ő másolta le a kuruckori költészetünk addig ismeretlen szép énekét, mint ahogy arról sem beszél naplójában, hogy milyen népdalokat írt és kottázott le székelyföldi utazásuk során. Az útijegyzetekből így csupán a népdalgyűjtés tényéről értesülhetünk, a gyűjtött anyagot nem ismerjük. Véletlenszerűen néhol felbukkan ugyan naplójában egy-egy népmonda vázlata vagy néphiedelemmel kapcsolatos bejegyzés, mint például a Firtos várához fűződő monda, vagy a nagygalambfalvi „repülő tóhoz” kapcsolódó hiedelem, ezeket azonban – feltehetően – útiélményként rögzítette a vándorló diák, korántsem a népköltészet darabjaiként.

Végtére is, az útinapló a vándorló diák személyes élményeit, benyomásait rögzítette, s így természetesen nem tartalmazza a gyűjtött dallamokat és szövegeket. Ezeket máshova jegyezte fel Mentovich Gyula; egy részüket talán a Szabó Sámuel „könyvébe” írta be, ugyanúgy, mint ahogy az Atyhán talált rovásírásos ábécével tette. A gyűjtött anyag egy része azonban (ha nem az egész?) Mentovich Gyulánál maradt: évekkel később Bartalus István így kaphatta meg tőle *Rákóczi búcsúénekének* szövegét-dallamát. De találunk erre való utalást Mentovich Gyula levelezésében is. Egy műsoros est számára készített népdalfeldolgozásainak ügyében Mentovich azt írja Petelei Istvánnak 1897. március 17-én Székelyudvarhelyről: „Küldöm a – félig-meddig – ígért székely népdalokat; *néhai gyűjteményemnek* (kiemelés tőlem, O. K.) ezek a kiválasztott gyöngyei. Eredetiek és – az én ízlésem szerint – szépek; különösen az első, melynél szebb székely kesergő nótát még nem hallottam.”³³ Úgy véljük, hogy a „néhai gyűjtemény” az 1864-es gyűjtőútnak lehetett az eredménye, mert Mentovich későbbi életútján semmi nyomát nem találjuk annak, hogy népdalgyűjtéssel foglalkozott volna. A székely kesergő emlegetése pedig óhatatlanul felidézi bennünk a napló Tarcsafalván bejegyzett részletét: „...eljött a mester fia a hegedűjével, és néhány keserves falusi nótát leírtam nagy nehezen”.

³³ Petelei 1980. 191.

A korabeli dokumentumokban azonban arra is találunk utalást, hogy Mentovich gyűjtésének egy része bekerült a kollégiumi diákok közös gyűjteményébe. Így „jelenhetett meg” *Rákóczi búcsúéneke* a kéziratos diáklapban, s erre vall az önképzőköri jegyzőkönyv egyik bejegyzése is, mely szerint az 1865. január 14-i gyűlésen Szabó Sámuel jelentette, hogy „e szorgidőn jött be” – mások gyűjtései mellett – Mentovich Gyulától egy népballada.³⁴

Sajnos, a jegyzőkönyvből a benyújtás pusztá tényéről vehetünk tudomást csupán, arról nem kapunk tájékoztatást, hogy melyik balladával gazdagította Mentovich Gyula a marosvásárhelyi diákok közös népköltési gyűjteményét. Az útijegyzetek írója még szófukarabbnak bizonyult: meg sem említi, hogy útjuk során valahol népballadára bukkant volna.

A Mentovich gyűjtötte balladáról a továbbiakban sem tudunk meg semmit: az önképzőköri üléseken többé nem került szóba, és nem jelent meg a kéziratos diáklapban sem. Tulajdonképpen nincs ebben semmi rendhagyó. A marosvásárhelyi diákgyűjtők közül többnek is csak a nevét ismerjük, s a pusztá tény, hogy egy adott időpontban népköltészeti darabokat nyújtott be az önképzőkör közös gyűjteményébe; gyűjtéseikről semmi közelebbit nem árulnak el a jegyzőkönyvi bejegyzések, s nem hoznak belőlük mutatványokat a kéziratos diáklap számai sem. Láthatlanban ma már nehéz eldönteni, hogy mi lehetett ennek a hallgatásnak az oka. Az-e, hogy gyenge, avagy éppenséggel nem népi anyagot „szállítottak” az emlegetett diákgyűjtők, vagy éppen ellenkezőleg, jelentős folklóralkotásokat, melyeket Szabó Sámuel egy tervezett önálló kiadvány számára tartogatott. (Mert az utóbbi esetre is találunk példát: cím szerint megnevezett és nagyra tartott balladát – mint például Gyulafi Katalin balladáját – sem az önképzőköri diáklapban nem hozták nyilvánosságra, sem Szabó Sámuel nem publikálta sehol.)

A Mentovich által benyújtott, de számunkra ismeretlen ballada egyaránt lehetett a szájhagyományozó költészet remeke és gyenge töredék, melyet egyik vagy másik oknál fogva Szabó Sámuel félretett, s többé nem került elő.

Végső soron azonban nem is e balladának az elkallódása jelenti az igazi problémát; sokkal rejtélyesebbnek tűnik a Mentovich gyűjtemény többi darabjának a sorsa. Az önképzőköri jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy Mentovich Gyula a már emlegetett egyetlen balladán kívül több darabot nem adott be a közös gyűjteménybe. Szabó Sámuel ugyanis pontosan elszámolt minden beérkezett folklórgyűjteménnyel, s köri üléseken elhangzott nyilvános nyugtázásait jegyzőkönyvben rögzítették. Mentovich Gyula folklórgyűjtőként egyetlen alkalommal szerepel: a már említett ballada benyújtása kapcsán. Se előtte, se utána nem találkozunk ilyen vonat-

³⁴ Jegyzőkönyv 1864–1865. 33.

kozásban a nevével. Érdekes módon nem közölt folklórszövegeket a *Közlemények*ben sem, ami azért is meglepő, mert az 1864–65-ös tanévben (vagyis a gyűjtőutat követő iskolai évben) Mentovich Gyula a kéziratos diáklapnak egyik szerkesztője volt.

Mindezt egyetlen módon tudjuk magyarázni: útijegyzeteinek gyér utalásai egyértelműen arra vallanak, hogy Mentovich Gyula – a korabeli gyakorlattól eltérően – dallammal gyűjtötte a népdalokat. Még az is meglehet, hogy csak a dallamokat kottázta le s az ily módon gyűjtött folklórszöveggel az önképzőkör nem tudott mit kezdeni. Mellesleg, elképzelhető az is, hogy maga Mentovich sem volt hajlandó gyűjtött darabjainak dal nélkül publikálására, s ezért eleve nem nyújtotta be azokat diáktársai közös kollekciójába, s nem közölt belőlük mutatványokat a *Közlemények*ben – az utókor nagy bánatára. 1864-es gyűjtőútjának egyetlen fennmaradt dokumentuma, a kéziratos énekköltészet kuruc kori darabja is tulajdonképpen megalkuvás árán jutott „nyilvánossághoz”: a kéziratos diáklapban csak a szövegét „közölte”, holott – Bartalus István elmondása szerint – a tarcsafalvi régi kéziratból dallammal együtt másolta le.

Sok problémát vet fel az 1864-es nyári gyűjtőút másik feltételezett nagy felfedezése, a *Szilágyi és Hagymási* balladája is.

Faluvégi Albert a kéziratos diáklap 1865-ös évfolyamának első számában „közölte” a balladát *Két magyar úrfiak* címen³⁵, olyan időpontban, amikor már nem volt a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja. A *Közlemények* megelőző évfolyamában Faluvégi jelen van két népdalszöveggel, semmi akadály nem lett volna tehát, hogy ezt a balladát is publikálja, ha korábban, mint 1864 nyara, birtokában lett volna a balladának. Nagy a valószínűsége annak, hogy a hathetes gyűjtőút valamelyik állomásán talált rá a ritka balladára. De hogy melyiken, az utókor számára talán örökre rejtély marad.

Korábban Faragó József csittszentiváninak feltételezte a balladát gyűjtőjének tévesen olvasott lakhelye alapján.³⁶ Ez a falu azonban teljes biz-

³⁵ *Két magyar úrfiak*. *Közlemények* 1865. 1. sz. (február 27.), lapszám nélkül.

³⁶ Faragó 1977. 223–224. – A kollégium anyakönyvében „Sz. István” alakban bejegyzett falunevet Faragó József tévesen „Szentiván”-nak olvasta, noha 1860–64 között minden tanévben jól olvashatóan Sz. István van feltüntetve lakhelyként az „Apja vagy gyámja neve, társadalmi állása és lakhelye” rovatban, s nem tudjuk, mi okból, a maroszéki „Csittszentiván”-nal azonosította, holott Maroszáken még egy Szentivány volt: Kebele-Szentivány. (Orbán Balázs mindkét helységet – megkülönböztető előtagjuk mellett Sz.-Ivány alakban emlegeti. Orbán IV. 1870. 180–181, 218.) Kebeleszentiványként említi Mentovich Gyula is azt a falut, melyen Nyárádszereda felé tartva átutaztak. A helységnév végén található mássalhangzó tekintetében is téves tehát Faragó József olvasata. – Valójában a mai Hármásfaluhoz tartozó Szentistvánról van szó, ott élt Faluvégi özvegy édesanyja, aki egyben gyámja is volt a marosvásárhelyi kollégiumban tanuló diáknak. Faragó József tévesen értelmezte Faluvégi családi viszonyait is: a „gy. anyja özvegy papné Sz. István” bejegyzésből (melyet „gyámnya öz. papné Sz.Ivánon” formában „idéz”) arra következtetett, hogy „e bejegyzés az apátlan-anyátlan ifjú új otthona felé mutat”. (223.) Holott arról van szó, hogy református lelkész-ajja ha-

tonsággal elejthető a Faluvégi gyűjtötte *Szilágyi és Hagymási* származási helyeként, lévén hogy a gyűjtő nem csittszentiváni volt, s Mentovich Gyula naplójából azt is tudjuk, hogy a gyűjtőtúrán sem jártak ebben a faluban. Nem zárható viszont ki a Kis-Küküllő menti Szentistván, Faluvégi valódi lakhelye. Mentovich Gyula beszámol arról, hogy Makfalváról „Szentistvánra rándultam Faluvégivel”, aki – elszakadva egy estére-éjszákára az utazó társaság többi tagjától – Mentovich Gyula társaságában hazalátogatott. Faluvéginek ez a kis különútja járhatott a ballada megtalálásának szerencséjével, de tulajdonképpen útvonaluk bármely más állomásáról feltételezhetjük a *Szilágyi és Hagymási* balladájának előbukkanását.

Talán-talán csak egy falu lehet nyomatékosabban „gyanúsítható”: az udvarhelyszéki Oláhfalú, hol 1845-ben az akkor még diák Gyulai Pál ráta-lált a ballada egy töredékére. Mint utólag, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében vallja Gyulai, „a Székelyföldön, Oláhfaluban én is hallottam e ballada néhány sornyi töredékét a korcsmában egy ittas öreg székelytől. Le is jegyeztem, de az útban elveszett. 1858–62-ig, mikor ismét Erdélyben laktam, sokat vadásztam e balladát, de nem tudtam nyomára akadni.”³⁷ Mentovich Gyula úti jegyzeteiből tudjuk, hogy Szabó Sámuel – csapata néhány tagjával – Oláhfaluban is megfordult. Mentovich azonban nem tartott velük, így Oláhfaluról semmi érdemleges nem került be naplójába.

Ha ragaszkodunk a kronológiához, Gyulai tájékoztató sorai nem befolyásolhatták Szabó Sámuel és diákjait a ballada utáni nyomozásban, hiszen hat évvel az 1864-es gyűjtőexpedíció után láttak nyomdafestéket. Valójában azonban nincs kizárva, hogy Szabó Sámuel tudott Gyulainak erről a felfedezéséről³⁸, méghozzá magától Gyulaitól, hiszen a marosvásárhelyi tanár Arany Jánoshoz írott leveleiből egyértelműen az derül ki, hogy Szabó személyes, közeli ismeretségben-barátságban volt Gyulaival, s már a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének megjelenése előtti időkből tudott Gyulai népballada-kutatásairól, s egyáltalán, népballada iránti

lála után Faluvégi Albert gyámja özvegyen maradt anyja lett, aki férje halála után Mezőcsávról Szentistvánra költözött. Az anyakönyv bejegyzései egységesen „gy” betűvel jelölik, ha a diáknak apja helyett gyámja volt. A gy betű után a gyám nevét és társadalmi állását s lakhelyét írták; ha a gyám az anya volt, akkor név helyett csupán annyit írtak, hogy „gy. anyja”. Egyébként Faluvégi esetében találunk olyan bejegyzést is – az 1860–61-es tanév második feléből, hogy a nyolcadik gimnáziumi osztályban tanuló diáknak „gyámja anyja” (87. verso). L. A marosvásárhelyi ev. ref. főtanodában a felsőbb tudományokat hallgató ifjak érdemsorozatának *Jegyzőkönyve*. 1851–1870. ROL. MMI. Fond Colegiul reformat Tg. Mureş. Seria EB, nr. 47, 87. verso, 113v, 131v, 155v.

³⁷ Arany–Gyulai 1872. 557.

³⁸ Mint ahogy Kriza János is tudott róla: 1864. július 17-én Kriza sietve közli Gyulaival a *Szilágyi és Hagymási* szövegét, mert – mint írja – „ha jól emlékezem, erről nekem egykor szóltott volt, hogy valakitől az első sorokat hallotta, s kíváncsi volt a többit is megkaphatni. Örvendek, ha ez talál lenni.” Somogyi 1961. 517.

érdeklődéséről.³⁹ Mindezek ismeretében elképzelhetőnek tartom, hogy Szabó Sámuel céltudatosan kereste fel Oláhfalut *Szilágyi és Hagymási* balladájának felkutatása érdekében. Sajnos, nem tudható, hogy végül is Oláhfaluban talált-e rá Faluvégi Albert a balladára, vagy máshol, mint ahogy azt sem tudjuk ma már rekonstruálni, hogy Faluvégi Albert Szabóval tartott-e 1864. augusztus 4-én, vagy azokhoz a diáktársaihoz szegődött, akik – Mentovich elmondása szerint – miután „Szabóék” elmentek Oláhfaluba, magukban maradtak Homoródfürdőn, s „ennek okáért minden jót” ettek és ittak, „mi csak volt a vendéglőben”.

Meg kell említenünk még két körülményt, melyek, közvetve ugyan, de ismételten amellett szólnak, hogy *Szilágyi és Hagymási* balladája nem kerülhetett elő Szabó Sámuel 1864-es székelyföldi gyűjtőútját megelőzően. A ballada szövegét Szabó Sámuel 1865 márciusában hozta nyilvánosságra Arany János Koszorújának harmadik évfolyamában.⁴⁰ Szabó e közleményével – mely a ballada kéziratos diáklapbeli „első közlését” két hétnyi késéssel követte, s záró darabja volt Szabó ötrészes, székely népkölteményeket bemutató sorozatának – tulajdonképpen Szabó Károly előző évi, a ballada csíki töredékét bemutató publikációjára reagált. „Népköltészetünk barátainak öröme – olvashatjuk Szabó Sámuel pár soros kíséző szövegében – elvégre megkerült, mint teljes egész, e rég kutatott, s Szabó Károly által a »Koszorú« tavalyi aug. 28-iki számában, Csíkból [sic!] került töredék gyanánt közlött becses népballada. A »két magyar úrfiakat« 30 évvel ezelőtt említé először Gegő, mint a Tatros partján hallottat, s általa leírt kivonatában is első hírnöke volt irodalmunkban a nép ajkán hullongó balladáknak. Azt hiszem, alig küldhetnék kedvesebb ajándékot népköltészetünk buzgó barátjának, e lapok szerkesztőjének.”⁴¹

Ezek a sorok – valós tartalmukon túl – számunkra fontos, külön-információkat is hordoznak, jóllehet Szabó Sámuel sem azt nem árulja el, hogy hol és ki talált rá a balladára, sem azt, hogy mikor. E néhány sor kétséget kizáróan tanúsítja: Szabó Sámuelnek tudomása volt arról, hogy a „két magyar úrfiak” „rég kutatott”, régóta keresett balladája a magyar szájhagyományozó költészetnek. S tekintettel arra, hogy – mai ismereteink szerint – az 1865-öt megelőző évtizedekben – Gegő Elek 1838-as híradása⁴² óta – egyedül Gyulai Pál „vadászta” tudatosan a balladát (mert hiszen ő találta meg korábban egy töredékét, melyet azonban el is veszített), bizonyított-

³⁹ Erre vallanak például Szabó Sámuel következő sorai: „Gyulainak azt izenem, hogy közelebről kaptam egy gyönyörűséges szép Molnár Annát, mely az övét kiegészíti és homályos helyeit megfejtí. Van nekem egy új Kádár Katám, csakhogy kissé prózai öltönyben. Hát Gyulafi Katalin milyen felséges!... nem foly-e a *nyálad utánok!*... sat.” Szabó Sámuel levele Arany Jánoshoz. Marosvásárhely, 1863. április 21. Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K. 513/474.

⁴⁰ F. Szabó 1863–1865.; 1865. I. félév 11. sz. (március 12) 257.

⁴¹ Uo.

⁴² Gegő 1838. 80–81.

nak látjuk azt is, hogy Szabó tudott Gyulai oláhfalusi felfedezéséről s az azt követő hiábavaló próbálkozásairól, hogy megtalálja a balladát. Mindezek tudatában Szabó Sámuel aligha késlekedett volna a ballada közlésével, ha korábban, mint 1864. július-augusztusa, birtokában lett volna *Szilágyi és Hagymási* balladájának.

Emellett szól egy másik – ugyancsak közvetett – bizonyíték is.

Mentovich Gyula gyűjtésével kapcsolatban utaltunk már arra, hogy Szabó Sámuel minden beérkezett népköltési gyűjteményről – még ha csupán egyetlen darabot tartalmazott is – név szerint, pontosan beszámolt az önképzőkör ülésein. Faluvégi nevével ilyen vonatkozásban egyszer találkozunk az önképzőköri jegyzőkönyvekben: marosvásárhelyi diákoskodása utolsó iskolai évének tavaszán nyújtott be népköltési gyűjtést az önképző társulat közös gyűjteményébe. Szabó Sámuel az 1864. május 28-i gyűlésen nyugtázta: „Elnök atyánkfia jelenti – olvashatjuk a jegyzőkönyvben –, hogy a szorgidő elején népköltészeti gyűjteményeket adtak be Faluvégi Albert, Kakasi Márton és Móga Lajos atyánkfiái, melyek közt legbecsebbek a Kakasi által beadottak.”⁴³ Faluvégi gyűjtéséből két népdal meg is jelent a kéziratos diáklap 1864. április 6-i számában.⁴⁴ A jegyzőkönyvi bejegyzés summás értékítélete, amely nyilvánvalóan a Szabó Sámuel véleményét rögzítette, újólágról győz meg, hogy *Szilágyi és Hagymási* balladája akkor nem volt a Faluvégi gyűjtött népköltészeti szövegek között. Mert elképzelhetetlennek tartjuk, hogy ne a Faluvégi gyűjteményét minősítette volna Szabó Sámuel a „legbecsebbnek”, ha benne találja a *Két magyar úrfiak* szövegét, még ha Kakasi Márton is egyebek mellett *Kómíves Kelemenné* balladájával jelentkezett 1864 tavaszán.

Mindent összevetve, a felsorakoztatott adatok, érvek egybehangozva azt a meggyőződésünket erősítik, hogy a *Két magyar úrfiak* balladáját Faluvégi Albert legkorábban 1864 nyarán, pontosabban az 1863–64-es tanév zárása után gyűjthette. E megállapítás után természetesen kínálkozik az 1864-es nyári gyűjtőút feltételezése, mint a ballada gyűjtésének legvalószínűbb időszaka. Kétséget kizáróan bizonyítani azonban nem áll módunkban, nemcsak azért, mert a gyűjtőút eseményeiről beszámoló Mentovich Gyula egy szóval sem említi a ballada megtalálásának tényét, hanem azért sem, mert nem tudjuk, mikor nyújtotta/küldte be Faluvégi Albert ezt a rendkívül becses „vadászsákmányt” a marosvásárhelyi önképzőkörnek.

Elképzelhető, hogy az 1864 nyarán gyűjtött balladát Faluvégi Albert már közös vándorútjuk idején átadta Szabó Sámuelnek, arra való tekintettel, hogy ősztől ő már nem Marosvásárhelyen fog tanulni. Ezt a feltételezést azonban el kell vetnünk, mert teljességgel érthetetlen lenne, hogy a

⁴³ Jegyző- és Emlékkönyv 1857. 313.

⁴⁴ *Etéden a fűszál mind bánatra hajlik; Búval és bánattal élem világot.* Közlemények 1864. 3. sz. 27–28.

birtokában lévő ballada közzétételével miért várt Szabó Sámuel több mint egy fél évet, miért csak a következő év tavaszán hozta nyilvánosságra a *Két magyar úrfiakat*, mikor lehetősége lett volna arra, hogy Szabó Károly töredékes csíki változata után nyomban, vagy legalábbis hamarosan jelentkezzék a ballada első és azóta is egyetlen teljes szövegével.⁴⁵ Szabó késlekedését azzal sem lehet indokolni, hogy idő kellett kísérő tanulmánya megírására, hiszen alig néhány sornyi szöveg társul csupán a balladához. E néhány sorból annyi azonban mégis kiderül, hogy Szabó Sámuel küldeménye nem hevert hosszabb időt Arany János szerkesztői asztalfiókjában (úgy, ahogy ez egy korábbi írásával megesett), hiszen Szabó Károly közleményéről úgy beszél, mint a Koszorú „tavalyi” augusztus 28-i számában megjelent publikációról. Vagyis néhány sornyi magyarázó szövegét Szabó Sámuel 1865-ben vetette papírra s küldte be a balladával együtt a Koszorúnak.

Ilyen megfontolásból azt kell feltételeznünk, hogy Szabó Sámuelhez a ballada az 1864–65-ös iskolai év első félévében jutott el – méghozzá közvetett úton. Ha ugyanis Faluvégi Albert Szabó Sámuelnek vagy a marosvásárhelyi Református Kollégium önképzőkörének címezve küldi/nyújtja be a balladát, Szabó nyilvánosan nyugtázta volna a ballada beérkezését gyűjtőjének megnevezésével együtt. Ez azonban – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – nem történt meg. Faluvégi Albert folklórgyűjtőként nem szerepel az 1864–65-ös iskolai év önképzőköri jegyzőkönyvekben. Magyarázatul még csak azt sem hozhatjuk fel, hogy Faluvégi ekkor már nem volt tagja a marosvásárhelyi diákok önképzőtársulatának, ezért nem szerepel neve a jegyzőkönyvekben. Találunk ugyanis példát arra, éppen az 1864–65-ös iskolai évből, hogy Nagyenyeden továbbtanuló vásárhelyi diák egykori tanárához juttatta el folklórgyűjtését, melyből aztán hamarosan mutatványdarabok jelentek meg a Közleményekben.⁴⁶

⁴⁵ Az azonnali jelentkezést meggátolhatta az a tény, hogy a Szabó Károly-féle töredék éppen a marosvásárhelyi nagygyűlés idején jelent meg (1864. augusztus 28-án), akkor, amikor a kongresszuson való részvétel mellett Szabó a kiállítás megnyitásának előkészületeivel volt elfoglalva. Különbösen is, nem valószínű, hogy a Koszorú a nagygyűlés idejére eljutott volna marosvásárhelyi előfizetőihez. Maga Szabó Károly sem tudta még akkor, hogy a ballada megjelent. „A mint M. Vásárhelyről haza jöttem, kezembe akadván a Koszorú aug. 28-diki száma, látom benne a Szilágyi és Hagymási ó-székely ballada-töredéket” – kezdi Arany Jánosnak írott, 1864. szeptember 6-áról, Kolozsvárról keltezett levelét Szabó Károly. (MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: K. 513/463.) Balladafelfedezéséről azonban mégis frissiben értesülhetett a marosvásárhelyi tanár, mégpedig magától Szabó Károlytól, aki részt vett a nagygyűlés archeológiai szakosztályának munkálataiban, s akihez Szabó Sámuel régi – még magyarországi magánnevelősködése idejéből származó – ismeretség fűzte.

⁴⁶ Pungur Gyula nagyenyedi teológusként küldött be két karácsonyi játékot. (Jegyzőkönyv 1864–1865. 13./50. pont; 33./120. pont; Közlemények 1865. 1. sz. (február 27.), 2. sz. (március 9.), 5. sz. (április 1.)

Minden valószínűség szerint Faluvégi Albert is ezt az utat járta, más-képpen nem hozhatta volna a marosvásárhelyi diáklap 1865-ös évfolyamának első, február 27-i száma a *Két magyar úrfiakat*.

De hogyan, mikor juttatta el Faluvégi a balladát a Szabó Sámuel vezette önképzőkörhöz? Konkrét bizonyíték hiányában ismét a hipotézis és a közvetett bizonyítás módszeréhez kell folyamodnunk.

Az 1864–65-ös tanév önképzőköri jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az 1864. szeptember 23. (az önképzőkör újraindulásának dátuma) és 1865. február 27. (a ballada diáklapbeli közlésének időpontja) közötti időszakban Szabó Sámuel öt alkalommal nyugtázta/jelentette folklórszövegek beérkezését: az 1864. október 15-i gyűlés jegyzőkönyve szerint „Elnök úr olvassa Pungur Gyula nagyenyedi teológus atyánkfiától érkezett »Betlehem« című népszokás leírását. A társulat örömmel és köszönettel fogadja.” 1864. november 19-én Szabó Sámuel azt jelenti, hogy „Kolosvári Antal néhány népdalt, Aszalos György közmondásokat nyújtott be”. Az 1865. január 14-én tartott önképzőköri ülésen „Elnök úr jelenti – olvashatjuk a jegyzőkönyvben –, hogy e szorgidőn jött be Pungur Gyulától »Karácsoni csillag« cím alatt népszokás-gyűjtemény; Benkő Lajostól névnap-i köszöntő; Jánosi Pétertől népballada; Mentovich Gyulától viszont népballada; Székely Elektől népszokás-gyűjtemény. Örömmel fogadtattak s egyszersmind tudásul vétettek.” Az 1865. február 19-i gyűlésen Szabó Sámuel arról tudósítja a köri tagokat, hogy „Kakasi Márton és májai lelkes tiszt. Péterfi Lajos a[tyánk]fiai néhány népdalt nyújtottak be”; egy héttel később pedig, az 1865. február 25-i gyűlésről az kerül jegyzőkönyvbe, hogy „Lukácsfi [sic!] Aurél két románcot, Jánosi Péter pedig néhány érdekes népkölteményt nyújtott be, mely utóbbiból egy pár felolvastatván, tetszéssel fogadtattak.”⁴⁷

Részünkről legalább hasonló „tetszéssel fogadtatik” a jegyzőkönyv vezetőjének pontos-gondos tudósítása a beadott népköltészeti szövegek műfaji megoszlásáról, mert így számszerűen meghatározható, hogy a vizsgált időszakban más műfajú folklórszövegek mellett két balladával és két románcsal gyarapodott a marosvásárhelyi diákok közös gyűjteménye. A Közlemények 1865-ös évfolyamából pedig az is kiderül, hogy Jánosi Péter egy *Kádár Kata*-balladával örvendeztette meg Szabó Sámuel, Lukácsffy Aurél gyűjtéséből pedig a *Három árva* balladáját és egy régies rabéneket titulálhatott Szabó Sámuel románcnak.

A másik ballada gyűjtőjeként Mentovich Gyulát nevezi meg a jegyzőkönyv, de – amint már korábban elmondtuk – Mentovich neve alatt ballada nem jelent meg sem a kéziratos diáklapban, sem máshol. Ott találjuk ellenben a Közlemények 1865-ös első számában a *Két magyar úrfiakat*,

⁴⁷ Jegyzőkönyv 1864–1865. 13./50. pont; 21./73.; 33./120.; 38./137.; 40./150. sz.

melynek „közlő”-jeként (vagyis gyűjtőjeként) Faluvégi Albert szerepel, akinek viszont a jegyzőkönyvekben hiába kereshetjük a nevét.

Ha nem Szabó Sámuelről volna szó, elképzelhetőnek tartanám, hogy a Mentovich másolta *Rákóczi búcsúénekét* nyugtázta balladaként 1865. január 14-én, annál is inkább, mert a kuruc kori ének is rövidesen helyet kapott a kéziratos diáklap 1865-ös évfolyamában. Szabó Sámuel esetében azonban – aki még a *Három árvát* sem tekintette balladának, csak románcnak – ez kizárt dolog. Róla aligha feltételezhető, hogy névtelen irodalmi alkotást népköltészeti adatként kezeljen, s ráadásul még a műfaji meghatározás tekintetében is akkorát tévedjen. Azt viszont lehetségesnek tartom, hogy Faluvégi Albert Mentovich Gyulához juttatta el a balladát, hogy továbbítsa Szabó Sámuelnek. Ez utóbbi pedig félreértette Mentovich Gyula közvetítő szerepét, s a köri ülésen magát a tényt jelentette: kapott Mentovichtól egy balladát.⁴⁸ Amikor aztán sor került a *Két magyar úrfiak* közlésére, nyilván igazi gyűjtőjének nevével hozták „nyilvánosságra” a Közlemények 1865-ben szokatlanul korán – február 27-én – megjelenő első számában.

Mentovich Gyula közvetítő szerepét gyaníthatjuk amiatt is, hogy – mint láttuk – az 1864-es nyári gyűjtéséből (a *Rákóczi búcsúénekét* kivéve, mely azonban nem minősülhetett folklóralkotásnak) Mentovich semmit sem adott be a közös gyűjteménybe. Jogosan merülhet fel tehát a kérdés: miért tett volna kivételt azzal az egy balladával – már ha ő volt a gyűjtője –, s miért csak 1865 elején nyújtotta be az önképzőtársulat vezetőjének, ha 1864 nyarán gyűjtötte?

Az események kronológiája ugyancsak azt a gondolatot sugalmazza, hogy Mentovich a Faluvégi gyűjtésével jelentkezett 1865 elején. Ha összevetjük a folklórszövegek beérkezését jelző jegyzőkönyvi bejegyzéseket a Közlemények 1865-ös évfolyamában megjelent népköltészeti alkotások közlésének időrendi egymásutánjával, egyértelműen az derül ki, hogy a kéziratos diáklap folklórpublikációi nagyjából követték a beérkezés sorrendjét, legfennebb a kimagaslóan fontos darabok élveztek valamelyes prioritást: Így „jelent meg” a Pungur Gyula gyűjtötte betlehemes játék mellett mindjárt az első számban a *Két magyar úrfiak*; a második szám folklóranyagot nem hozott, abban közölte viszont Mentovich Gyula *Rákóczi búcsúénekét*; a március 18-i harmadik szám a *Kádár Kata* Jánosi Péter-féle változata mellett mutatványt közölt Székely Elek népszokás- és hiedelem-gyűjteményéből, a március 25-ről keltezett negyedik szám Jánosi Péter népdalgyűjtése és Székely Elek kincsmondája mellett Pungur Gyula

⁴⁸ Ilyen gyanút ébreszthet a Jegyzőkönyv egy szokatlan megfogalmazása is: „szorgidőn jött be... Jánosi Pétertől népballada, Mentovich Gyulától viszont népballada”. A „viszont” szó lehet, sőt, valószínű, hogy a „szintén”, „hasonlóképpen”, „ismét” helyett áll, de önkéntelenül felvetődik a kérdés: nem volt-e valami olyan – ’közvetítő’, ’továbbító’ – jelentése is a szónak, mint amilyent a „viszonteladó” kifejezésből kikövetkeztethetünk.

Csillagjelentés címen beküldött másik karácsonyi játékleírását hozta, s csak ezek után következtek, az ötödik és hatodik számban (április 1. és április 30-i dátumon) a Lukácsffy Aurél gyűjtötte darabok, majd a május 16-i, nyolcadik számban Jánosi Péter újabb gyűjtéséből néhány népdal.

Mindezeket figyelembe véve megismételjük feltevésünket: az 1865. január 14-i önképzőköri ülésen Szabó Sámuel valószínű, hogy a Faluvégi gyűjtötte *Két magyar úrfiak* beérkezését nyugtázta Mentovich Gyula gyűjtéseként.

Nyomban hozzá kell azonban tennünk, hogyha el is fogadjuk ezt a feltevést, további feltételezett eshetőségekkel kell számolnunk. Azzal például, hogy Faluvégi esetleg Mentovich Gyulával együtt talált rá a balladára, s ezért jutott a *Két magyar úrfiak* szövege Mentovich útján az önképzőköri gyűjteménybe. Ennek a feltevésnek némi hátszelet az a – már említett – tény ad, hogy 1864. július 21-én Faluvégi Albert Mentovich Gyula társaságában látogatott haza Szentistvánra. A hathetes gyűjtőútnak volt tehát egy olyan momentumja, mikor bizonyíthatóan csak ők ketten és együtt jártak egy faluban, ahol Faluvégi mozgott ugyan otthonosan, ő ismerte a terepet, a közösséget, de a ballada közös „szerzemény” volt. E feltevés cáfolatául azonban menten felágaskodik a kérdés: ha mindez így történt, miért késlekedett Mentovich Gyula a ballada benyújtásával 1865 elejéig?

A késlekedés másfajta gyanút is ébreszthet a feltevések hálójában vergődő kutakodóban: azt, hogy Faluvégi Albert a marosvásárhelyi diákok folklórgyűjtő mozgalmától és Szabó gyűjtőútjától függetlenül (de nyilvánvalóan azok hatására) jegyezte le valahol a balladát az 1864–65-ös iskolai év első félévében, enyedi teológushallgatóként, s a karácsonyi szüenidő alatt juttatta el Mentovich Gyula útján Szabó Sámuelhez. A balladára azonban ez esetben is valahol a Székelyföldön talált rá, mert mind az önképzőköri diáklapban, mind a Koszorúban „őszékely” népballadaként került bemutatásra a *Két magyar úrfiak* szövege.

A székelyföldi eredet kapcsán újólag Faluvégi Albert állandó lakhelyére, Szentistvánra terelődik a gyanú, de végső soron bármelyik református székely falu számításba jöhet, hiszen Faluvégit elsőéves teológusként biztos, hogy elküldték legációba 1864 karácsonyán, s esetleg ennek az útjának köszönhetjük a ritka balladát.

Kérdések, érvek és ellenérvek, feltételezések és cáfolatok torlódnak-örvénylenek a *Két magyar úrfiak* balladája körül. A feltételezéseket, kikövetkeztetéseket éppúgy nem áll módunkban bizonyítani, mint cáfolatukat igazolni. Hacsak valamilyen véletlen szerencse folytán nem kerülnek elő újabb korabeli dokumentumok – például Szabó Sámuel naplója vagy úti-társai valamelyikének a gyűjtőútra vonatkozó feljegyzései. Mentovich Gyula néhány utalásából ugyanis arra következtethetünk, hogy úti élményeit nem csak ő jegyezte fel: mind Szabó Sámuel, mind pedig a vele tartó diákok vezettek útinaplót, melyet pihenő napjaikon vagy kényszerű

vesztegléseik idején írtak – meglehet, hogy Szabó Sámuel kifejezett óhajára –, s ugyancsak ilyen alkalmakkor olvastak össze, beszéltek meg. Nagy kár, hogy ez idáig egyikük feljegyzései sem kerültek elő.

Különösen a Szabó Sámuel naplójának elkallódását sajnálhatjuk, mert a kongresszus munkálatairól beszámoló tudósítók egybehangzóan nagy elismeréssel beszélnek nem csak az augusztus 31-én megnyílt kiállítás székelly háziipari részlegéről, de arról az előadásról is, melyet Szabó *A tárlati iparcikkekről* címen tartott az ásvány-, föld-, vegy- és természettani szakosztály szeptember elsejei szakgyűlésén, valamint Szabó „szóbeli értekezéséről”, melyben székellyföldi gyűjtőútjáról számolt be a gazdászati, állatorvászati és műipari szakosztály ugyancsak szeptember elsejei ülésén⁴⁹, s melynek keretében, a hitelesség érdekében, útinaplójából is olvasott fel részleteket.

A termény- és iparkiállítás egészéről számot adó Tisza László, az Erdélyi Gazdasági Egylet alelnöke egyértelműen a kiállítás legsikeresebb részeként értékeli a székelly iparkiállítást, melyről így ír a nagygyűlés után négy hónappal: „A kiállítás rendezésével rendkívüli érdemet szerzett magának m.-vásárhelyi főiskolai tanár, Szabó Sámuel úr, ki úgy tudom, a város által segélyezve, néhány tanulóval előlegesen bejárta csaknem az egész Székellyföldet. A nép ottani ipara készítményeit, nemcsak, de a nép életmódja, életrealitása, vagyonsága körüli statisztikai adatokat is a legszigorúbb nyomozás s helyszíni vizsgálat alapján szerző össze, kifáradhatatlan buzgalom s nagy szakavatottsággal, úgy, hogy ez útját tárgyazó jelentése székelly népismeri s mívelődéstörténeti szempontból irodalmunk egy jeles gyöngyének lesz bizonyosan nevezhető, még annak – a körülmények igényelte – megcsönkítása után is. Képvisele is volt, az ő érdeméből, e tárlaton a jeles székelly házi szóttek-, szalmakalapokon elkezdve minden, az utolsó cseberig, s a korondi cigány-fonta kosarakig. Királyhágón túli kedves vendégeink nagy mértékben meggyőződve a székelly faj életrealitásáról, csak azt sajnálták főként, hogy a kiállított tárgyak közt oly kevés eladó volt, mit honn maradt kedveseiknek emlékül vihettek volna.”⁵⁰

A háziipar termékei mellett a kiállítás rendezőbizottságának figyelme kiterjedt a gazdasági eszközök bemutatására is. „A tárlat helyiségeit nem hagyhatom el anélkül – írja jelentésében Tisza László –, hogy pár szóban bár ne említsem meg [...] azon néhány gazd. eszközt is, melyek a b. Bánffy Dániel háza, mint a kiállítás helyisége kapujában s udvarán voltak láthatók, u. m. sódaráló Véghtől, s Medgyesről való vasekék, szecskaágók, stb., mik közt nagyon feltűnt Bereczky Sándor tagtársunknak a tisztelt választmány előtt már ismeretes jeles könnyű váltó ekéje, mely egy rajta most közelebb tett változtatás után, nézetem szerint már elérte a tőle kitelhető tökélyt, s a vele egy osztályú ekékkel ezután tartósság szempontjára

⁴⁹ Napi Közlöny 1864. 7. sz. 29.

⁵⁰ Tisza 1865. 38–39.

ból is kiállhatandja a versenyt.”⁵¹ Más forrásból arról is tudomást szerezhetünk, hogy a város tulajdonában lévő, nagyajtai Vég Antal által előállított ekét – mely ugyancsak szerepelt a tárlaton – a gazdasági egyesület kölcsönkérte a várostól alaposabb tanulmányozás végett, mert a nagygyűlés ideje alatt az idő rövidsége miatt ezt nem tudták megtenni.⁵² Valószínű, ugyanerről a munkaeszközről beszélnek az újságtudósítások is, mikor a kiállítás „egy jelesen összeállított faeké”-jéről tesznek említést, „melyről a gazdasági szakosztály azt határozta, hogy az egyesületnek [az Erdélyi Gazdasági Egyesületnek] adassék át megismerés s megismertetés végett, ami elfogadtatván, az átszállítást a város magára vállalta.”⁵³

Szabó Sámuel kiállításának és hozzá kapcsolódó előadásának sikerét az is jelzi, hogy még a kongresszus bezárása előtt megszületett az ajánlás és azt követően a határozat arra nézve, hogy „a gonddal összeállított” értekezés nyomtatásban is megjelenjék.⁵⁴ A gazdasági, állatgyógyászati és műtani szakosztály 1864. szeptember elsején tartott gyűlésének jegyzőkönyvében olvashatjuk, hogy „Elnök úr azon előterjesztésére, melyek a tartott értekezések közül a nagygyűlésnek felajánlandók az évkönyvbeni kinyomatás végett” a szakosztály elsőként ajánlotta „Szabó Samu tanár tárlati értekezését ország és népisme tekintetéből” – azt az értekezést, melyet a jegyzőkönyv szerint aznap tartott „székelyföldi utazásának eredményeiről ipari és gazdasági tekintetben” e szakosztályban.⁵⁵ Az ásvány-, föld-, vegy- és természettani szakosztály ugyancsak 1864. szeptember elsején tartott harmadik szakgyűlésének jegyzőkönyvében pedig az áll, hogy „Szabó Samu úr értekezik a tárlati iparcikkekről. Értekező előadja ezen ipartárlatnak keletkezése és összeállítása módját a székely nemzet munka- és ipartehetsége és képességére vonatkozólag. Jelentése köztetszéssel fogadtatván, abban lón megállapodás, miszerint annak 500 példányban kinyomatása, s azoknak a tagok közötti kiosztására az erdélyi gazdasági egyesület tisztelettel szólíttassék fel.”⁵⁶ A szakosztályi határozatokat a kongresszus szeptember másodikán tartott záró közgyűlése is megerősítette: „A föld- és ásványtani szakgyűlés indítványára elfogadtatott – összegez a Napi Közlöny –, hogy tanár Szabó Sámuel által kidolgozott jelentés az ipartárlatról, mint becses adalék Erdély ipartörténelméhez, kinyomatás végett egész terjedelemben ajánltassék az erdélyi gazdasági egyesületnek, rövid kivonatban pedig az évkönyvben közöltessék.”⁵⁷

⁵¹ Tisza 1865. 40.

⁵² Szabó József 1865. 75.

⁵³ Nagy 1864.

⁵⁴ Napi Közlöny 1864. 7. sz. (szeptember 3.), 29, 30.

⁵⁵ Szabó József 1865. 76, 75.

⁵⁶ Üö. 1865. 71.

⁵⁷ Napi Közlöny 7. sz. (szept. 3.), 30.

Az Erdélyi Gazdasági Egylet hajlandónak is mutatkozott „tanár Szabó Sámuel úr székelyföldi útleírását” kiadni, jóllehet „ezen igen jeles műnek” [...] „nagy része műipari és népismei tárgyalásokból állván” „tárgyát csak részben tarthatja gazdaságinak” – vagyis az Egyletet közvetlenül érdeklőnek.⁵⁸ Ennek ellenére „semmit elmulatni nem fogunk – szögezi le a Gazdasági Egylet alelnöke 1864 decemberében –, hogy ha Szabó úr e jeles művet teljesen sajtó alá rendezve a nagygyűlés határozata szerint választmányunknak beküldi (mi mindeddig nem történt), ezen irodalmunknak oly szegény ágát gazdagító derék dolgozat megjelenését egy- vagy más úton biztosítsuk.”⁵⁹ Sajnos, az értekezés sem a következő évben, sem később nem jelent meg, s úgy tűnik, nem a Gazdasági Egyleten múltott megjelentetése. Feltehetően Szabó Sámuel nem nyújtotta be kéziratát nyomdakész állapotban. A nagygyűlés évkönyvében⁶⁰ is hiába keressük Szabó Sámuel értekezését vagy annak kivonatos formáját; valószínű, hogy a szabadon tartott előadás írott változatát Szabó utólag nem készítette el.

Mi volt, mi lehetett az oka Szabó Sámuel csendes kihátrálásának? Semmi biztosat nem tudunk. Találgatásokra hagyatkozva csak tapogatózunk a sötétben. Feltételezzük, hogy a nagygyűlés végeztével számára többé már nem jelentett szellemi kihívást a felvetett kérdések további taglalása, s szellemi torna híján már nem volt kedve ahhoz, hogy előadásának szövegét véglegesítse és nyomásra előkészítse. De lehetséges magyarázatul kínálkoznak – másfél század távlatából – azok a megtorpanások, azok az érthetetlen elbizonytalanodások is, melyek végigkísérték Szabó Sámuel pályáján, s amelyek egy sor félbemaradt munkát, egy sor remek kezdeményezés csendes kimúlását eredményezték. Nagy lendülettel s kitűnő eredménnyel szervezte, irányította a marosvásárhelyi diákok folklórgyűjtő mozgalmát, a gyűjtött anyaggal mihamarább nyilvánosság elé akart lépni – semmi sem lett belőle, még a gyűjtemény is elkallódott. Elkészítette a marosvásárhelyi Református Kollégium történetét – a kortársak visszaemlékezése szerint kiváló munkát végzett –, de tanulmánya nyomdakész változatát soha sem tudták kivájni tőle. Felfedezte a *Székelyudvarhelyi Kódexet*, sajtó alá rendezte a szöveg betűhű másolatát, de hozzá a bevezető tanulmányt, jegyzetapparátust soha sem készítette el – mások fejezték be. És folytathatjuk a sort az 1864-es kiállítással: az ő ötlete volt a termény- és háziipari kiállítás megrendezése, nagy gonddal utánajárt, összehozta a kiállítást, sikeresen bemutatta, feltárta tanulságait, s aztán előadása megszerkesztett változatával örökre adós maradt. Lehet, hogy maximalista volt, s ez gátolta abban, hogy munkáit kiadja a kezéből, de az is lehet, hogy túlságosan aggályos és kritikus volt önmagával szemben, s emiatt

⁵⁸ Tisza 1864. 46.

⁵⁹ Uo. 1864. 46–47.

⁶⁰ Szabó József 1865.

szánta rá magát olyan nehezen szellemi produktumainak nyilvánosságra hozására.

De az is lehet, hogy méltatlan támadások érték, s azok befolyásolták abban, hogy hátat fordítson addigi eredményeinek, veszendőbe hagyjon szívós munkával megteremtett értékeket. Az 1864-es kiállítás kapcsán, például, volt része ez utóbbiból is: egy kóródszentmártoni látogató, aki harmadmagával késve érkezett a kiállítás megtekintésére, populista felhangoktól sem mentes újságcikkben panaszolta el sérelmét, azt, hogy Szabó Sámuel kiutasította a kiállítás termeiből.⁶¹ A cikkíró ugyan csak „Sz. tanár”-ként emlegeti az őt kiutasítót, Szabó azonban – válaszcikkében – maga oldja fel a rövidítést: tudatja a szerkesztővel, hogy ő az az „Sz. tanár”, akit a kóródszentmártoni levelező „megdicsérni szíveskedett”, mert kötelességét teljesítette. „Mindaz, mit Andrási úr rólam ír – nyilatkozta Szabó Sámuel – szóról szóra igaz, azon csekély hozzátétellel, hogy a marosvásárhelyi tárlat szeptember 2-kán a természetvizsgálók gyűlésének végeztével bezáratott, s így szeptember 3-kán délután, midőn Andrási úr minket látogatásával szerencsétlített, s midőn én és segédeim éppen az összerakással, csomagolással lettünk volna elfoglalva, már nem volt nyitva a közönség számára.

Tudom én azt – folytatja a megtámadott – hogy közkötelesség teljesítése közben beleütközik néha az ember egynek-másnak »önérzetébe, tudásvágyába« stb., de aki ilyenkor mindenkinek kedvébe akar járni, semmit sem végezhet jól. Éppen ezért biztosíthatom Andrási urat, hogy más-kor is hasonló körülmények közt éppen azt fogom tenni, amit tettem. Ha rosszul esik valakinek, nem tehetek róla.”⁶²

Szabó Sámuel higgadt, de céltudatos mondatai nem zárták le a vitát. A kihívó *Viszontnyilatkozatában* demagóg retorikával próbálta a maga álláspontját védeni. A tények igazságával szemben azonban csak silány személyeskedésre futotta a muníciójából.⁶³ Nem tudhatjuk, hogy Szabó Sámuel miként viselte el az ilyenfajta alpári támadásokat, azt azonban elképzelhetőnek tartjuk, hogy ügyszeretete csorbult, munkakedve lanyhult az ehhez hasonló „dicséretnek” nyomán, s elkedvetlenedve hagyott fel előadása végleges szövegének kimunkálásával és nyomdakészre pallérozásával.

⁶¹ Andrási 1864a.

⁶² Szabó Sámuel 1864a. – Szabó Sámuel azt még csak nem is említi válaszában, hogy a kiállítás augusztus 31. és szeptember 2. között – vagyis nyitvatartási ideje alatt – sem volt a nagyközönség számára állandóan látogatható. Csak bizonyos órákban nézhették meg kívülről, a szervezőbizottság a kongresszus résztvevői számára tartotta fenn a látogatási idő java részét. L. Napi Közlöny, 4. sz. (aug. 31.) 20.

⁶³ Andrási 1864b.

Szabó tárlatot bemutató előadásának és naplójának hiányában csak a kongresszus ideje alatt megjelenő Napi Közlöny tájékoztatásaiból, a nagygyűlés munkálatait megörökítő, utóbb publikált iratokból (szakosztályi jegyzőkönyvek, Tisza László Erdélyi Gazdasági Egyletnek tett jelentése), illetve a korabeli sajtóban közölt elismerő, de szűkszavú tudósításokból rajzolhatunk magunknak valamelyes képet magáról a kiállításról és a hozzá kapcsolódó értekezésről (vagy értekezésekről?). Nyomban előre kell bocsátanunk azonban, hogy mindezek a források együttvéve is nagyon kevés információt örökítettek ránk, s az a kevés is nagyon ködös és hézagos. Belőlük még az sem derül ki egyértelműen, hogy Szabó Sámuel két különböző értekezéssel szerepelt-e, vagy egy és ugyanazzal – a más-más szakosztályban –, de ugyanazon a napon tartott előadásai során. Az ásvány-, föld-, vegy- és természettani szakosztályban⁶⁴ – ha átírjuk a korabeli jegyzőkönyv nyakatekert fogalmazását mai nyelvhasználatunknak megfelelően – a tárlati iparcikkekről értekezett, a kiállítás létrejöttének módjáról és körülményeiről beszélt, s arról, hogy a székelységnek milyen munkalehetőségei és jövedelemforrásai vannak és lehetnek háziiparából.⁶⁵ A gazdasági szakosztályban – ugyancsak a jegyzőkönyvi bejegyzést véve alapul – Szabó Sámuel „székelyföldi utazásának eredményeiről” értekezett „ipari és gazdászati tekintetben”.⁶⁶ Ugyanerről az előadásról a Napi Közlöny hetedik száma azt is elárulja, hogy „Szabó Samu tanár székelyföldi kirándulásáról” tartott „szóbeli értekezést”.⁶⁷ A gazdasági szakosztály gyűlésein elnöklő Tisza László pedig úgy emlékezik négy hónap távlatából Szabónak erre a szereplésére, hogy „Tanár Szabó úr volt szíves nehány, a gazdaságot egyenesen érdeklő lapot felolvasni jeles útinaplójából”.⁶⁸ Mindezeket fontolóra véve, legvalószínűbbnek tűnik az, hogy a gazdasági szakosztály szeptember elsejei ülésén Szabó csak egy rögtönzött szabadelőadással szerepelt, melyen a „gazdaságot egyenesen érdeklő” részleteket olvasott fel útinaplójából. Igazi, „gonddal összeállított”⁶⁹ értekezését *A tárlati iparcikkekről* címen az ugyanazonnap tartott természettudományi szakosztály ülésén terjesztette elő.

A Szabó Sámuel kétszeri szereplésével kapcsolatos pontatlanságok következtében kételyek merülnek fel az értekezés kiadására tett javaslat és határozat tekintetében is. A források idevonatkozó adatait szembesítve ismételtelen az a benyomásunk támad, mintha két értekezés kiadásáról született volna javaslat, mintha más értekezést akartak volna a Gazdasági Egylet támogatásával kiadni és mást a nagygyűlés évkönyvében, s végül,

⁶⁴ A továbbiakban: természettudományi szakosztály.

⁶⁵ Szabó József 1865. 71.

⁶⁶ Uő. 1865. 75.

⁶⁷ Napi Közlöny 1864. 29.

⁶⁸ Tisza 1865. 41.

⁶⁹ Napi Közlöny 1864. 29.

mintha a szakgyűlési határozatokkal némiképp ellentétben álló döntés született volna a kongresszus záró közgyűlésén.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a szeptember elsejei természettudományi szakgyűlésen abban állapodtak meg, hogy „az erdélyi gazdasági egyesület tisztelettel szólíttassék fel” Szabó Sámuel tárlati iparcikkekről tett s „köztetszéssel” fogadott jelentésének „500 példánybani kinyomatása, s azoknak a tagok közötti kiosztására”.⁷⁰ Ugyanerről számol be a Napi Közlöny is: a szeptember elsején tartott természettudományi szakgyűlés – olvashatjuk a 7. számban – „ajánlja” Szabó Sámuel „gonddal összeállított értekezését a gazdasági egylet költségén 500 példányban kinyomatni s a tagok közt még a jövő évi gyűlés előtt kiosztani.”⁷¹ A szeptember elsejei gazdasági szakgyűlés jegyzőkönyvéből viszont arról értesülünk, hogy az ebben a szakosztályban tartott értekezések közül – más előadások mellett – „Szabó Samu tanár tárlati értekezését” is felajánlja a szakosztály a nagygyűlésnek „évkönyvbeni kinyomatás végett”.⁷² Vagyis: az Erdélyi Gazdasági Egyletet a természettudományi szakosztály javaslata alapján kérték fel Szabó Sámuel e szakosztályban tartott értekezésének kinyomtatására, a gazdasági szekció viszont, melynek üléseit – mellesleg – az Erdélyi Gazdasági Egylet alelnöke vezette, az ott elhangzott Szabó-értekezést a nagygyűlés évkönyvének ajánlja fel megjelentetésre. Végül, mindezek után és mindezek ismeretében születik meg a záró közgyűlés határozata, mely szerint a természettudományi osztály szakgyűlésének indítványára „elfogadtatott, hogy tanár Szabó Sámuel által kidolgozott jelentés az ipartárlatról, mint becses adalék Erdély ipartörténelméhez, kinyomatás végett egész terjedelemben ajánltassék az erdélyi gazdasági egyesületnek, rövid kivonatban pedig az évkönyvben közöltessék.”⁷³ Itt tehát egyértelműen a természettudományi szakgyűlésen előterjesztett, „gonddal összeállított” Szabó-értekezésről, s annak kivonatos, vázlatos formájáról van szó.

Végző soron azonban, Szabó értekezésének hiányában ma már fölösleges az okoskodás, hogy kinek kellett volna gondoskodnia annak kinyomtatásáról. Hacsak azért nem válik fontossá ez a kérdés, mert általa esetleg következtethetünk Szabó Sámuel értekezésének a tartalmára. A korabeli források szűkszavúsága, homályossága ugyanis fokozott mértékben jellemző Szabó Sámuel tárlatot bemutató előadását illetően. A záró közgyűlés határozatából csupán annyit tudunk meg róla, hogy kiadását azért szorgalmazták, mert „becses adalék Erdély ipartörténelméhez”. A szekcióülések jegyzőkönyvi feljegyzéséből pedig arra következtethetünk, hogy Szabó a „tárlati iparcikkekről” előterjesztett előadásában a kiállítás összehozásának módjáról beszélve „a székely nemzet munka- és ipartehetsége

⁷⁰ Szabó József 1865. 71.

⁷¹ Napi Közlöny 1864. 29.

⁷² Szabó József 1865. 76.

⁷³ Napi Közlöny 1864. 30.

és képességére vonatkozólag” tárt fel adatokat.⁷⁴ Valamivel többet árul el Tisza László jelentése, aki a kiállításról és a hozzá kapcsolódó előadásról szólva elmondja, hogy Szabó a Székelyföldet bejárva nemcsak „a nép ottani ipara készítményeit” gyűjtötte össze, de „a nép életmódja, életrevalósága, vagyonsága körüli statisztikai adatokat is a legszigorúbb nyomozás, s helyszíni vizsgálat alapján szerzé össze.”⁷⁵ Vagyis igyekezett megismerni és feltárni a Székelyföld természeti-gazdasági adottságait, a székely nép életmódjának sajátosságait, értékeit, s az ezekből fakadó élet- és munkalehetőségeket. A kiállítás a székelyföldi háziipar termékeit mutatta be: szőtteket, cserép- és faedényeket, a szalma- és vesszőfonás darabjait, munkaeszközöket, vagyis azt a tárgyi világot, mely – egyrészt – az önellátó székely falu képét idézte meg, másrészt pedig a Székelyföld népének munka- és kereseti lehetőségeire utalt. A székelyföldi gyűjtőútjáról beszámoló és a kiállítást bemutató Szabó Sámuel előadásából pedig a kongresszus résztvevői képet alkothattak a székely falvak népének életmódjáról, vagyonságáról, jövedelemforrásáról és életvitelének buktatóiról. Ilyen összefüggésben válnak érthetővé és jelentéssé Mentovich Gyula hevenyészett, félmondatos-félszavas bejegyzései jegyzetfüzetének utolsó lapjaira („Keréket 150 készit eladni; 1 forintot ér egy kerék; ekekészítő Jánosi; 1 nap alatt 1-et készit egy ember; esztendő alatt 6000; Hamuzsír Parajd; havasi hamu 10–12 kr., a házi 6, egy mázsa hamzs. 20 magy. frnt; Etéd szalmakalap; Egy kévéből két kalapot, ha keveset hány el), melyek arról adnak hírt, hogy Szabó Sámuel gondosan utánajárt a falusi mesteremberek termelőtevékenységének, munkacapacitásának, nyersanyag-szükségletének, kereseti lehetőségének, s ezek ismeretében vázolta a székely háziipar helyzetét a tárlati iparcikkekről tartott előadásában.

Egy elejtett megjegyzésből arra is fény derül, hogy Szabó Sámuel nem csak a háziipar termékeire figyelt, de a székelyföldi céhek termelését is nyomon követte, a céhek gazdasági szerepével is foglalkozott. A kiállításról írott jelentését Tisza László azzal zárja, hogy „Végre nem hagyhatom említetlen a kiállítást rendező bizottmánynak egy kemény, de nézetem szerint az illetők önzése által méltán kiérdemelt büntetését. A székely ipartermékek közt egy helyre ugyanis ki volt akasztva egy papírtábla, melyen a tárlat látogatói nem kis mulatságára nagy betűkkel írva ez volt olvassandó: »Helye azon kalapnak, melyet az udvarhelyi kalapos céh megtagadott.«”⁷⁶

A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy Szabó Sámuel gazdasági, gazdaságossági szempontokra is figyelve járta be a székely településeket, gyűjtőútja során nemcsak tárgyakat gyűjtött a kiállítás számára, hanem pontos adatokat is arra nézve, hogy milyen gazdasági lehetőségei, kereseti

⁷⁴ Szabó József 1865. 71.

⁷⁵ Tisza 1865. 38.

⁷⁶ Uo. 40.

forrásai vannak e települések lakóinak. Ilyen irányú vizsgálódásaival Szabó kérdőívének szellemében járt el, s egyúttal a kiegyezés után meghirdetett új ipartörvény (1872) iparteremtő-gazdaságfejlesztő programjának elgondolásait előlegezte meg.

Míndezek ismeretében érthetővé válik, hogy miért az Erdélyi Gazdasági Egyletet kérték fel Szabó értekezésének közreadására, s miért volt hajlandó a Gazdasági Egylet e felkérésnek eleget tenni.

Volt azonban a Gazdasági Egyletnek – pontosabban az egylet alelnökének – bizonyos fenntartása is Szabó Sámuel értekezésével kapcsolatban. Az Erdélyi Gazdasági Egylet választmányához beterveztett beszámolójában Tisza László előrebocsátja, hogy a kongresszus munkálataiból jelentése csak „a kiállítással, s főként a gazdasági szakosztály működésével foglalkozand, s *elsővel is főként annyiban, mennyire ez egyletünket érdekelheti.*”⁷⁷ [kiemelés tőlem: O. K.] Ezek után mondja el a kiállítás székely háziipari részlegéről a korábban idézettek, majd jelentéséhez rövid kiegészítést csatol, melyben a Szabó-értekezés kiadása körül felmerülő esetleges kifogásokat szeretné megelőzni. „Mielőtt befejezném a magyarhoni orvosok és természetvizsgálóknak m.-vásárhelyi nagygyűléséről tett jelentésemet – olvashatjuk a jelentés végén –, meg kell még említenem azt, hogy az utolsó nagygyűlés elhatározta, miszerint maga a kellő összegről evégre rendelkezni képes nem lévén, erd. gazd. egyletünk kéressék meg, hogy tanár Szabó Sámuel úr székelyföldi útleírását adassa ki. Mely határozatra alólírt kötelesnek tartotta előre kinyilatkoztatni, nehogy mások későbbi hasonló nyilatkozatai a gyűlés tagjait meglepjék, hogy *ezen jeles műnek tárgyát csak részben tarthatja gazdaságinak, egyletünket egyenesen érdeklőnek, nagy része műipari s népismeri tárgyalásokból állván;* [kiemelés tőlem: O. K.] kifejezte azonban azt is, hogy bár hihetően e nézetét gazd. egyleti választmányunk nagy része osztandja, azért semmit elmulatni nem fogunk, hogy ha Szabó úr e jeles művet teljesen sajtó alá rendezve, a nagygyűlés határozata szerint választmányunknak beküldendi (mi mindaddig nem történt), ezen irodalmunknak oly szegény ágát gazdagító derék dolgozat megjelenését egy- vagy más úton biztosítsuk. – Ezenel teljes tisztelettel kérem is a választmányt, méltóztassék ez ügyet jelentésem nyomán bölcs tanácskozása tárgyává tévén, addig is, míg a mű kiterjedéséből a kiállítására kellő költség pontosan kiszámítható lenne, oly határozatot hozni, mely kétségtelenné tegye a nagygyűlés megbízásának teljesítésérei készségünket, hajlamunkat, s fejezze ki e jeles útleírás megjelenésének irodalmi szükségességét.”⁷⁸

Tisza László soraiból világosan kitűnik, hogy Szabó Sámuel – értekezése nagy részében – „műipari és népismeri” szempontból taglalta gyűjtőútja tapasztalatait, s – Tisza László további szavaival élve – székelyföldi „útját

⁷⁷ Tisza 38.

⁷⁸ Uo. 1865. 46–47.

tárgyazó jelentése székely népismereti s művelődéstörténeti szempontból igen jelentős, mely – ha megjelenik – „irodalmunk egy jeles gyöngyének lesz bizonyosan nevezhető”.⁷⁹

Sajnos, Szabó Sámuel értekezése nem vált „irodalmunk jeles gyöngyév”, nem jelent meg, s mint már többször elmondtuk, kézirat formában sem találtunk rá, mint ahogy Szabó Sámuel naplóját is hiába kerestük mind ez ideig. Még arra sem gyanakodhatunk, hogy Szabó valamiért összekülönbözött az Erdélyi Gazdasági Egylet vezetőségével, s amiatt maradt el előadásának publikálása. Szabó Sámuel ugyanis a marosvásárhelyi kongresszust követően rövidesen részvényes tagja lett a gazdasági egyesületnek, s tegyük hozzá, olyannyira megbecsült tagja, hogy az 1867-es párizsi világkiállításra az Erdélyi Gazdasági Egylet és a magyarországi Gazdasági Egyesület együttes képviselőjében Szabó Sámuel-t küldték ki két hónapra, azzal az utasítással, hogy „mindazokra nézve, amiket hazai gazdaszatunk érdekében hasznosnak találанд, az ismertető leírásokat, rajzokat, röviden mindazon kútfőket megszerezni igyekezzék, melyek az illető irányokban kellő útmutatásul és tanulmányul szolgálhatnak.”⁸⁰

Nem fér kétség ahhoz, hogy párizsi kiküldetése Szabó Sámuel marosvásárhelyi kiállítás-rendezésének, a kiállítás és a hozzá kapcsolódó értekezés osztatlan sikerének volt a közvetlen következménye. Annak a kiállításnak, mely a mezőgazdasági termények és gazdasági eszközök mellett bemutatta a korabeli erdélyi ipar, s ezen belül a céhek és a székely háziipar termékeit, Erdély földjének természeti kincseit (ásványokat, ásványvizeket) és történelmi-régészeti leleteit, s mindezeket túl a Székelyföld sajátos néprajzi arculatát használati tárgyainak tükrében.

De ahhoz sem fér kétség, hogy a párizsi kiküldetést gazdasági kérdések iránti fogékonyságával, statisztikai érvekre támaszkodó pontos felmérő munkájával érdemelte ki Szabó Sámuel. Ma azonban sokkal jelentősebbnek látszik munkájának az a része, melyet a Székelyföld népismereti tanulmányozására fordított. Bármennyire is szükséztűnek a korabeli tájékoztatások, a nagygyűlés jegyzőkönyvi bejegyzéseiből, a kortárs újságírók tudósításából, s nem utolsósorban Mentovich Gyula útijegyzeteinek utalásaiból arra következtethetünk, hogy a Marosvásárhelyen 1864. augusztus 31-én megnyíló székelyföldi ipartárlat tulajdonképpen az első magyar néprajzi kiállítás volt, melynek összehozása, megrendezése érdekében Szabó Sámuel – ugyancsak elsőként a magyar néprajzi kutatások történetében – tudatosan átgondolt gyűjtőexpedíciót szervezett és hajtott végre. Gyűjtőútjával Szabó Sámuel csaknem egy évtizeddel előzte meg Xantus Jánost, aki 1872-ben járta végig Magyarország és Erdély legjellemzőbb etnográfiai zónáit, hogy anyagot gyűjtsön az 1873-as bécsi iparkiállítás nép-

⁷⁹ Tisza 1865. 38.

⁸⁰ Ege Évlapjai 1867. 126.

ismereti részlege számára.⁸¹ Elképzelhető, hogy a marosvásárhelyi kongresszuson jelen lévő Xantus János a kiállításon látottakat hallottakat későbbi gyűjtőútján hasznosította, mint ahogy az sem kizárt, hogy a nagygyűlés másik résztvevője, *A Székelyföld leírásának* első kötetén dolgozó Orbán Balázs is haszonnal forgatta Szabó Sámuel *Rövid utasítását*. Erre engednek következtetni az udvarhelyszéki kötet bizonyos helyei, ismertető eljárásai.⁸²

Furcsa fintora s egyben jó jellemzője a korabeli viszonyoknak, hogy az első magyar néprajzi kiállítás anyaga amolyan csempészárúként került a nyilvánosság elé. Hiszen a „magas kormány” csak az Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűlésének megrendezésére adott engedélyt, olyan szaktudományi ágazatok képviselőinek a tanácskozására, melyek a lehető legtávolabb esnek a nemzeti múlt és jelen eseményeinek, jelenségeinek vizsgálatától és megismerésétől.

A nemzeti-népi hagyományok feltárásától és felmutatásától érhető módon ódzkodott az önkényuralmi rendszer, hiszen a vérbefojtott szabadságharc után, a tobzódó önkény elszabadult indulatai közepette a porig alázott magyarságnak talán egyedüli vigasza lehetett önbecsülésének, önértékelésének helyreállítása. A nemzeti hagyományok feltárása, a népi tradíciók megismerése – közvetlenül, vagy közvetve – ezt a célt szolgálta.

A forradalom és szabadságharc bukása után a néphagyományok megbecsülése és gyűjtése már nem kötődött – mert nem kötődhetett – a parasztság fölemelésének társadalmi küzdelmeihez úgy, mint a polgári forradalmat megelőző idők eszmei tájékozódásában. A népköltészet, néphagyományok megismerésétől akkorra már csupán a nemzeti művelődés gyarapodását remélték, s főképpen pedig a nemzeti önbecsülés ébrentartását és erősítését. Jakab Elek 1854-ben írott találó szavai szerint „Minden benső beccsel bíró népszokás a nemzet múltjának s jövődő életrevalóságának egy-egy bizonyítéka. Napfényre hozván, megismertetvén ezt, azon fajnak jelentékét emeljük, tekintetét munkáljuk elő.”⁸³

A néphagyományok megismerésének így felfogott fontosságát azonban nem csak a nemzet sorsán töprengő magyar gondolkozók ismerték fel, de a hatalmi gépezet elnyomó szervei is. Az önkényuralmi korszakban a nemzeti kultúra ápolását, megismerését és megismertetését, a nemzeti önismeret szolgálatát az elnyomó osztrák hatalom nem nézte jó szemmel; következésképpen a nemzeti törekvéseket erősítő tudománysszakok művelői intézményes keretek között aligha juthattak nyilvánossághoz. Tudományos értekezletek, kiállítások szervezésére engedélyért hiába folya-

⁸¹ L. Magyar Polgár 1872. okt. 17-i (VI. évf. 238. számának) tudósítását Xantus erdélyi úttjáról, valamint az ugyanabban a számban közölt *Az 1873. évi bécsi ipartárlaton kiállítandó magyarországi népművei gyűjteményben felveendő háziiparcikkek jegyzékét*.

⁸² Például Nagygalambfalva leírása esetében.

⁸³ Agricola. 1854.

modtak, s a nemzeti múlt és jelen megismerését szolgáló közgyűjtemények, múzeumok létesítése elé is számtalan akadályt gördített Bécs hivatalnokhada. Ilyen körülmények között leleményességgel kellett kijátszani a hatalom éberségét, s a veszélytelennek ítélt természettudományos tanácskozás keretei közé kellett becsempészni a nemzeti múlt feltárásának nélkülözhetetlen tudományszakát, az archeológiát és a nemzeti jelen bizonyágtételét: a népismereti kiállítást és a hozzá kapcsolódó előadást.

A nemzeti öntudat erősítésének, a nemzeti önismeret fontosságának gondolata különben nem pusztán csak a népismereti kiállítás kapcsán jutott szóhoz a kongresszus programjában. A nagygyűlés keretében szervezett kétnapos kirándulás első állomásán, Nyárádszeredában a vendégsereg az ottani falusi legények és leányok táncában gyönyörködhetett. „Mint többektől hallottam – írja a Vasárnapi Újság tudósítója – a tudós vendégek előtt igen nagy tetszésben részesült azon, [...] ez alkalomra rendezett népvigalom, melyben a vidéki székely legények s leányok mindannyian részt vettek. Valóban ki is rugták azt a cserefalvit amúgy istenigazában...”⁸⁴ Egy résztvevő pedig azt is elárulja, hogy „a vendégsereg egy része [...] szintén táncba keveredett, s danoltuk együtt a »Marosszéki piros páris«-t”.⁸⁵ Szovátán a kiránduló társaság részese lehetett egy ökörsütéssel egybekötött népünnepélynek.⁸⁶ E kirándulásnak külön érdekessége volt, hogy Parajdon a falu népe fogadta be éjszakai szállásra a vendégsereget: „[...] a vendégszerető parajdiak több mint 400 embert fogadtak el – olvashatjuk a korabeli Vasárnapi Újságban. – Nem volt egyetlen ház, hová valaki szállásolva ne lett volna, de nem volt egyetlen vendég is, kit házigazdája a legszívesebben ne fogadott volna.”⁸⁷ A Koszorú munkatársa még azzal is megtoldja a kirándulás ismertetését, hogy „70 szekérenyi karaván ment ki az egyszerű székely nép lakta helységekbe, s vevé igénybe a földesurak [...] asztalát, s a népnek szép fehér, kéikkel himzett párnáit és paplanait a tornyos nyoszolyákban.”⁸⁸

A népismereti kiállítás, a tárlatot bemutató Szabó Sámuel előadása, a folklorisztikus elemek beépítése a kirándulás mozzanatai közé egybehangozóan azt bizonyítják, hogy a kongresszus marosvásárhelyi szervezői tudatosan csempészték be a néprajzi fogantatású elemeket a természettudományos rendezvénysorozat programjába,⁸⁹ s általuk, az „ahogy lehet” pa-

⁸⁴ Csanády 1864. 383.

⁸⁵ Jónás 1864

⁸⁶ Csanády 1864. 383. (A tudósító nem csak az ökörsütés tényéről tájékoztat, de részletes leírását adja az ökörsütés módjának.)

⁸⁷ Uo. 1864. 383.

⁸⁸ Koszorú, II. évf. II. félév, 11. sz. 1864. szeptember 11. 282.

⁸⁹ A helyismereti (néprajzi) tájékozódás nem teljesen előzmény nélküli az orvosi-természettudományi nagygyűlések történetében: a VI. nagygyűlésre adták ki például Haas Mihály: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben* című könyvét (Pécs 1845), melyben

rancsának engedelmeskedve élesztgették a nemzeti önbecsülés, a nemzet öntudatra ébredésének pislákoló lángját. Utaltam már arra, hogy az erdélyi magyarság eleve a nemzeti művelődés feléledésének jelét látta a marosvásárhelyi nagygyűlésben, s a kongresszus munkálatait értékelő utólagos visszhangok is azt emelik ki, hogy „a tudomány diadalának, a tudományban a nemzeties iránynak, a kettős magyar haza jelesei egymás iránti hő, megtörhetetlen ragaszkodásának, a szellemi egység biztos, megnyugtató öntudatának boldog ünnepnapjai” voltak a marosvásárhelyi nagygyűlés eseményei.⁹⁰

Mindehhez ma annyit toldhatunk hozzá, hogy a „tudomány nemzeties irányának” olyan diadalát ünnepelte – öntudatlanul – a Marosvásárhelyen összesereglett tudósok gyülekezete és az erdélyi magyar társadalom, mely egy új tudományág, a néprajztudomány bölcsőringatója volt. A kongresszus megrendezésének lehetőségét a nemzeti elnyomás lazulásaként érzékelő és ünnepelő erdélyi társadalom akkor még nem sejtette, hogy 1864. augusztus huszonhetedike és szeptember másodika között Marosvásárhely nem csak egy országos természettudományi kongresszus színhelye volt, de egy országra szóló kezdeményezése is: itt rendezték meg az első olyan gazdasági-háziipari kiállítást, mely koncepciójában, tárgyi anyagában egyaránt a néprajzi kiállítás karakterisztikus vonásait hordozta. Magyarán szólva: az 1864. augusztus 31-én Marosvásárhelyen megnyíló tárlat az első magyar néprajzi kiállítás volt Magyarország és Erdély területén. A kiállítást nagy érdeklődéssel és elismeréssel szemlélő tudósok pedig nem is sejtették, hogy a tárlat megvalósítója, Szabó Sámuel többszörösen is kivívta az elsőséget magának egy akkor még nem létező tudományszak munkamódszerének, kutató eljárásainak megteremtésében. Elsőként készített útmutatót népismereti adatok gyűjtéséhez, elsőként szervezett szabályos gyűjtőutat egy néprajzi tájegység népi és nemzeti hagyományainak megismerésére, elsőként szűrte le néprajzi/gazdasági tanulságait ennek a gyűjtőútnak, s elsőként mutatta be kiállításon a magyar (székely) népi kultúra gazdag tárgyi világát. S csak sajnálhatjuk, hogy talán maga Szabó Sámuel sem volt tudatában 1864-es gyűjtőútja és kiállítása korszakalkotó jelentőségének; ellenkező esetben aligha hagyta volna elkallódni gyűjtőútja tapasztalatait és tanulságait összegző, kiállítást bemutató jeles értekezését.

Marosvásárhely, 2001. július–2002. szeptember

néprajzilag érdekes megfigyelések, mondák is helyet kaptak. – Itt köszönöm meg Hofer Tamás úrnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra.

⁹⁰ Tisza 1865. 47.